

**Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка
МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

Факультет педагогіки та психології

Кафедра педагогіки дошкільної та початкової освіти

Кваліфікаційна робота
на правах рукопису

Горлова Юлія Олегівна

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

другий (магістерський) рівень вищої освіти

**на тему: «ВИХОВАННЯ МОРАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ ДІТЕЙ СТАРШОГО
ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ»**

Виконала студентка II курсу,
групи ДП 19 МЗ (70 з)
спеціальності 012 Дошкільна освіта
освітня програма Дошкільна освіта та Початкова
освіта

форма навчання заочна

Горлова Ю. О.

Керівник – кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри педагогіки дошкільної та
початкової освіти Прибора Т. О.

Рецензент – кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри педагогіки та освітнього
менеджменту Бабенко Т. В.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання
ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

Горлова Ю. О.

Кропивницький – 2020

Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка
МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кафедра педагогіки дошкільної та початкової освіти

Допущено до захисту
Зав. кафедри _____ /Радул О. С./
« 26 » листопада 2020 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

другий (магістерський) рівень вищої освіти

Виховання моральної культури дітей старшого дошкільного віку

Кваліфікаційна робота

Горлової Юлії Олегівни

студентки II курсу, групи ДП 19 МЗ (70 з)

спеціальності 012 Дошкільна освіта

освітня програма Дошкільна освіта та Початкова
освіта

форма навчання заочна

Горлова Ю. О.

Науковий керівник: Прибора Тетяна

Олександрівна, кандидат педагогічних наук,

доцент, доцент кафедри педагогіки дошкільної та
початкової освіти

Кваліфікаційна робота захищена

з оцінкою « 96 » балів,

за шкалою ЄКТС А

за національною шкалою відмінно .

Секретар ЕК / Шаранова Т. А.

« 22 » грудня 2020 р.

РЕЗЮМЕ

Магістерська робота охоплює 109 сторінок (88 сторінок основного тексту) та список використаних джерел із 85 найменувань.

Метою магістерської роботи є виявлення педагогічних умов у вихованні моральної культури дітей старшого дошкільного віку

Об'єкт дослідження є процес морального виховання дітей дошкільного віку.

Предмет дослідження є процес виховання моральної культури у дітей дошкільного віку.

Одержані висновки:

Своїм дослідженням ми підтвердили уже відоме положення про те, що моральна культура – це інтегральна особистісна якість, що передбачає сформованість моральних знань і суджень, розвиненість моральних емоцій і почуттів, прийняття моральних норм у внутрішній план дій, що проявляється у моральному виборі й відповідних учинках.

Моральне виховання – цілеспрямований і систематичний вплив на свідомість, почуття й поведінку дітей з метою формування в них моральних якостей, що проявляються в дотриманні норм суспільної моралі.

Визначено, що згідно з результатів методики Л. В. Лохвицької «Знайди схожість» для визначення рівня моральної ідентифікації дітей, 7 (33%) дітей мають високий рівень, 6 (29%) – помірний, 5 (24%) – середній, 3 (14%) – низький рівні моральної ідентифікації дітей.

Методика «Бесіда» на основі посібника С. І. Заболоцької для визначення рівня морального оцінювання дошкільників показала такі результати: 7 (33%) дітей мають високий рівень, 8 (38%) – середній, 6 (38%) – низький рівні морального оцінювання.

Розроблена анкета з елементами кейс-методу для визначення рівня прояву співчуття «Простягни руку допомоги», результати якого показали, що 2 (10%)

дітей мають високий рівень, 7 (38%) – помірний, 8 (38%) – середній, 4 (19%) – низький рівні прояву співчуття.

На підставі результатів дослідження розроблено конспекти занять для формування в дошкільників уявлень про моральну культуру «Котик та Півник», «Твори добро» за мотивами оповідання В. О. Сухомлинського.

Створена анкета для батьків, що допомагає виявити моральні форми поведінки у дошкільників. Робота з батьками спрямована на становлення в дошкільників повноцінної моральної культури.

Проведений контрольний експеримент в ході якого проаналізовано результати реалізації програми формування моральної культури дітей старшого дошкільного віку.

Визначено, що після реалізації програми формування моральної культури дітей старшого дошкільного віку показники покращилися:

- 8 (38%) дітей мають високий рівень, 7 (33%) – помірний, 5 (23%) – середній, 1 (5%) – низький рівні моральної ідентифікації дітей;
- 8 (38%) дітей мають високий рівень, 10 (48%) – середній, 3 (14%) – низький рівні морального оцінювання;
- 5 (24%) дітей мають високий рівень, 10 (48%) – помірний, 4 (19%) – середній, 2 (9%) – низький рівні прояву співчуття.

З'ясовано, що на підставі об'єктивних та суб'єктивних показників оцінювання розвитку моральної культури старших дошкільників можна вважати, що їх розвиток достовірно відбувся за період реалізації програми, зокрема, збільшилася кількість дітей у високорівневій та помірнорівневій групах, зменшилася кількість дітей в низькорівневій групі.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів порушеної проблеми та засвідчує необхідність її подальшого розроблення. Залишається актуальним подальше вивчення виховання моральної культури у дошкільників.

Ключові слова: мораль, моральне виховання, моральна культура, дошкільний вік, формування особистості, педагогічний досвід.

АНОТАЦІЯ

Горлова Ю. О. Виховання моральної культури дітей старшого дошкільного віку.

Кваліфікаційна робота на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня магістр за спеціальністю 012 «Дошкільна освіта» – Центральноукраїнський державний педагогічний університет. Факультет педагогіки та психології – Кропивницький – 2021.

У першому розділі розглянуті теоретичні аспекти розвитку моральної поведінки дошкільників, визначено характерні особливості моральних емоцій та почуттів старших дошкільників, розкрито сутність «емоційного інтелекту» у старших дошкільників.

У другому розділі проаналізовано сучасний педагогічний досвід у системі дошкільної освіти, обґрунтовано та розроблені: анкета з елементами кейс-методу для визначення рівня прояву співчуття, конспекти занять для формування моральної культури та анкета для батьків, що допомагає виявити моральні форми поведінки у дошкільників.

ANNOTATION

Gorlova Y. O. Education of moral culture of children of senior preschool age.

Qualification work for obtaining the educational and qualification level of master in the specialty 012 «Preschool education» – Central Ukrainian State Pedagogical University. Faculty of Pedagogy and Psychology – Kropyvnytskyi – 2021.

The first section considers the theoretical aspects of the development of moral behavior of preschoolers, identifies the characteristics of moral emotions and feelings of older preschoolers, reveals the essence of «emotional intelligence» in older preschoolers.

The second section analyzes the current pedagogical experience in preschool education, substantiated and developed: a questionnaire with elements of a case method to determine the level of empathy, lesson plans for the formation of moral culture and a questionnaire for parents to help identify moral behavior in preschoolers.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ВИХОВАННЯ МОРАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	11
1.1. Сутність поняття та структура моральної культури	11
1.2. Розвиток емоцій і моральних почуттів у дошкільників	15
1.3. Характеристика становлення моральної самосвідомості у дошкільників	25
1.4. Розвиток моральної поведінки та методи для її формування в старших дошкільників	30
Висновки до першого розділу	37
РОЗДІЛ 2. ПРАКТИЧНІ МОЖЛИВОСТІ ВИХОВАННЯ МОРАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ У СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ	39
2.1. Вивчення й аналіз сучасного педагогічного досвіду з формування моральної культури старших дошкільників	39
2.2. Особливості визначення рівня сформованості моральної культури дошкільнят.....	43
2.3. Корекція рівня моральної культури дітей старшого дошкільного віку	61
2.4. Аналіз результатів формування моральної культури у дітей дошкільного віку	65
Висновки до другого розділу	73
ВИСНОВКИ	76
СПИСОК ВИКОРИСТАНИЙ ДЖЕРЕЛ	81
ДОДАТКИ	88

ВСТУП

Актуальність теми. Інтерес до формування особистості був завжди великий і ще більш посилювався в переломні моменти розвитку суспільства, коли виникала потреба пошуку шляхів виходу з кризи. Поняття моральна культура з'явилося в середині ХХ століття, але ще з давніх часів поставали питання моральної людини, моральної поведінки, морального ідеалу, моральності загалом.

Питання морального розвитку хвилювало суспільство завжди і з кожним роком це питання все більш стає актуальним. Адже у час коли нації та народи об'єднуються для розв'язання глобальних завдань людства, на перший план виступає питання морального становлення особистості саме в дошкільному віці. Науковці, педагоги довели, що в дошкільному віці формується людина нового формату із притаманними їй моральними якостями (доброта, чуйність, турботливість, чесність, щирість, вірність, любов, повага до людей, працьовитість), рисами характеру, моральними навичками і звичками поведінки, моральними міркуваннями.

Проблема морального виховання завжди була актуальною. Дитячий садок має брати активну участь у соціальному та моральному розвитку дитини. Проблеми виховання гуманності, любові до людей і всього навколишнього завжди були провідними в навчально-виховній роботі з дошкільниками.

Забезпечення повноцінного морального розвитку можливе за умови успішного здійснення морального виховання – процесу, спрямованого на формування моральних емоцій, моральної самосвідомості та моральної поведінки підростаючої особистості.

У всьому світі науковці та практики, педагоги і психологи шукають нові шляхи морального виховання особистості, що будуть ефективними за нинішніх умов, відповідатимуть особливостям сучасних дітей. До числа останніх, зокрема, належать Є. М. Водовозова [15], О. С. Богданова [8], П. М. Щербань [82], О. М. Каплуновська [33], С. Г. Карпенчук [32] та ін.

Роботи вчених дають змогу з'ясувати особливості засвоєння дітьми дошкільного віку моральних уявлень, навичок поведінки, які впливають на формування основ їхнього морального здоров'я. Підґрунтям цього є визнання провідної ролі дошкільного дитинства в становленні особистості, а також у формуванні в дитини ціннісного ставлення до самої себе, здатності належним чином впливати на умови життєдіяльності, усвідомлювати власне «Я», що підтверджують дослідження сучасних вчених таких, як: В. У. Кузьменко [39], Н. М. Дятленко [24], С. О. Ладивір [42], О. І. Галян [18], Н. В. Мельникова [55].

[5][25]Зеньковський [29][57]Пиаже [63],[67][7][8]Заболоцька [27] [40] [62]Значний внесок у теорію морального розвитку особистості зробили такі вчені, як: Н. М. Болдирев [9], О. С. Зубра [30], І. Ф. Харламов [73].

Проблемі моральної культури педагога присвячені праці таких науковців, як: А. А. Гусейнов [22], Л. В. Лохвицька [51], Н. В. Мельникова [55], Д. В. Іванов [31].

Об'єктом дослідження є процес морального виховання дітей дошкільного віку.

Предметом дослідження є процес виховання моральної культури у дітей дошкільного віку.

Мета дослідження – виявити педагогічні умови у вихованні моральної культури дітей старшого дошкільного віку.

Для виконання поставленої мети нами були визначені такі **завдання**:

1. На основі теоретичного аналізу розкрити сутність, зміст та основні поняття моральної культури.
2. З'ясувати особливості розвитку моральної поведінки, моральних емоцій та почуттів, моральної самосвідомості старших дошкільників.
3. Виявити ефективні методи формування моральної культури у дошкільників.
4. Проаналізувати сучасний педагогічний досвід у системі дошкільної освіти з проблеми моральної культури дітей старшого дошкільного віку.

5. Емпірично визначити рівень моральної культури дошкільнят та розробити конспекти занять для формування моральної культури дошкільників.

При підготовці дипломної роботи використано такі **методи науково-педагогічного дослідження**:

1. Теоретичні: історико-теоретичний аналіз наукових джерел та практичного досвіду педагогів, з метою дослідження поняття і змісту морального виховання, методів та засобів морального виховання.
2. Емпіричні: узагальнення педагогічного досвіду, аналіз, синтез спостереження, педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний, контрольний), для вивчення, формування та засвоєння моральних форм поведінки з метою уточнення умов ефективного формування моральної культури у дітей старшого дошкільного віку.

База дослідження. Експериментальне дослідження здійснювалось на базі комунального закладу «Дошкільний навчальний заклад (ясла-садок) комбінованого типу № 54 «Чебурашка» Кіровоградської міської ради» міста Кропивницького, старша група дітей дошкільного віку № 9 «Ромашка». Експериментом було охоплено 21 дітей віком 6–7 років.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що запропоновані конспекти, анкети можуть бути використані для складання програми формування та розвитку моральної культури дошкільників у ЗДО, а також для проведення подальших досліджень із зазначеної проблеми.

Апробація результатів дослідження. III Міжнародна студентська науково-практична конференція «Сучасне мистецтво в європейській культурі сьогодення» (29 квітня 2020 р., Кропивницький); XXVII Міжнародна студентська науково-практична конференція «От идеи – к инновации» (23 квітня 2020 р., Мозирь).

Публікації. Результати магістерської роботи висвітлені у 2 одноосібних публікаціях.

Структура магістерської роботи зумовлена логікою дослідження і складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (85 найменування), із яких 3 – іноземними мовами. Робота містить 7 рисунків, 5 таблиць, 10 графіків, 7 діаграми.

Загальний обсяг магістерської роботи становить 109 сторінок друкованого тексту, з них – 88 сторінки основного тексту.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ВИХОВАННЯ МОРАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

1.1. Сутність поняття та структура моральної культури

Сучасний світ усе більше переймається ідеєю «жити разом у єдності, будувати стосунки один з одним на принципах моралі. Від стану моральної вихованості молодого покоління залежить розвиток усієї цивілізації в подальшому: «Має зростати покоління не байдужих і черствих, а турботливих і чуттєвих, здатних до моральних переживань, які змінюватимуть суспільство на краще» [11, с. 21–26].

Щоб дізнатися про те, що таке моральна культура, потрібно насамперед, звернутися до визначення слова «культура».

У філософському словнику поняття трактується так: «Культура – соціально-прогресивна творча діяльність людства в усіх сферах життя що є діалектичною єдністю процесу створення цінностей, норм і освоєння культурної спадщини, спрямована на перетворення багатства людської історії у внутрішнє багатство особистості ... » [81, с. 568].

Російський мовознавець С. І. Ожегов, вважав, що «культура – це високий рівень чого-небудь, високий розвиток, уміння...» [12, с. 258].

Таким чином, можна стверджувати, що культура – процес і результат навчання і виховання, що має на меті вдосконалення фізичних, і духовних сил людини і суспільства, тобто культивування духу.

Для моральної культури фундаментальне значення має розкриття змісту її основних понять. Доктор філософських наук Т. Г. Аболіна вважає, що важливими компонентами, які виступають основою у розгляді сутності моральної культури, є поняття мораль і моральність. Поняття «мораль» Тетяна Георгіївна розглядає як сукупність регуляторів належної поведінки, через які людина проявляє себе як самосвідоме та вільне створіння. Уявлення про мораль формується в процесі

осмислення правильної поведінки, що базується на ідеальному понятті обов'язку [1, с. 189].

У педагогіці поняття «моральність» найчастіше характеризують як втілення певних принципів, правил, норм у поведінці людей, у стосунках між ними й формується разом з особистістю. Воно охоплює моральні норми, переконання, почуття та поведінку людей. У такому розумінні моральність – це вияв рівня сформованості моральної свідомості, що є ідеальним відображенням та усвідомленням людиною власне моральної реальності та є найважливішим складником у реалізації формування моральної культури [10, с. 252].

Важливим в опануванні норм і правил моральної поведінки є період дошкільного дитинства як період для здійснення виховного впливу на різні сфери розвитку.

Моральне виховання – процес цілеспрямованого впливу дорослих на дітей, що має на меті засвоєння дошкільниками базису моральної культури, яке охоплює синтез знань про мораль, моральні почуття та мотиви і звички моральної поведінки .

Видатний педагог Костянтин Ушинський велику роль приділяв моральному вихованню особистості. Він вважав, пріоритетом в освітньому процесі є формування моральних рис, почуттів, культури особистості.

Можемо сказати, що моральною культурою дитини називають інтегральну особистісну якість, що передбачає сформованість моральних знань і суджень, розвиненість моральних емоцій і почуттів, прийняття моральних норм у внутрішній план дій, що проявляється у моральному виборі й відповідних учинках.

Організація виховання моральної культури, має спрямовуватися на розвиток суб'єктивного світу дитини на присвоєння соціальних цінностей і водночас розвивати творчу самостійність у ситуаціях морального вибору. Таке виховання буде ефективніше, якщо його опирати на народну мораль, традиції, звичаї які

містять у собі високі моральні цінності, погляди, ідеї, переконання тощо [13, с. 34].

Для виховання моральної культури дошкільників необхідно використовувати національні надбання, наголошував доктор педагогічних наук М. Г. Стельмахович, адже «мудрість українського народу веде початок від діда-прадіда, батька й матері, рідної мови та батьківської хати, а також від землі, що нас годує, сонця на небі та всієї природи». Мирослав Гнатович вважав, що осередком моральності українців він вважає добросердечність, щирість, душевність, чесність, людяність, сердечність, любов до дітей та України [70, с. 89].

Професор О. С. Зубра розглядає формування моральної культури дошкільників як духовне надбання особистості, сформоване на основі засвоєння нею суспільно-прийнятих моральних норм, принципів, моральних ідеалів, звичних форм особистої поведінки. Важливо розглядати виховання моральної культури як педагогічну, психологічну та соціальну проблему, від успішного розв'язання якої залежить розвиток у підростаючого покоління, високих моральних якостей, глибокої інтелігентності й справжнього духовного багатства [30, с. 27].

Формування моральних почуттів, моральної свідомості має перебувати у тісному зв'язку з розумовим розвитком дитини, переконана Є. М. Водовозова. За її словами, вчинки дитини – це «здебільшого дзеркало її розумового кругозору».

Педагог Є. М. Водовозова вважала за необхідне навчити дітей спостерігати близькі їм явища громадського життя, розуміти взаємини людей, звертати увагу на життя людей. Водночас із розумовим розвитком слід виховувати в дитини й моральні якості, такі як: доброта, любов, дружба, чесність, повага, співчуття, розуміння як себе, так і інших. «Неправильно було б розвивати окремо яке б то не було почуття, і тому моральне виховання має бути тісно пов'язане з розумовим і навпаки» [15, с. 178].

Український філософ і педагог Григорій Сковорода джерелом усіх моральних знань вважав практику, тому радив педагогам приділяти якомога більше часу контактуванню дитини із соціальним середовищем, де вона засвоює моральні правила й адаптується до його умов [80, с.89].

Головним у формуванні моральної культури Софія Федорівна Русова вважала опору на індивідуальні особливості розвитку дитини, врахування її нахилів, бажань та почуттів. При цьому важливо приділяти увагу вихованню волі, формуванню моральних почуттів та основ моральної поведінки.

Щодо методів виховання, радила застосовувати все, на чому базується «моральний вплив того оточення, серед якого живе дитина». Це перед усім словесні методи: читання творів українського фольклору з повчальним змістом, обговорення моральних ситуацій. До словесних методів Софія Федорівна також відносить предметові лекції, які дають змогу дітям вийти за стіни дитячого садка та познайомитися з побутом, традиціями, природою рідного краю. На предметових лекціях вихователь не лише розширює знання про те чи інше явище, а розвиває допитливість, почуття ласки до всього живого і пізнавальні можливості дітей. Але не знання є головним завданням предметової лекції, вона, крім знання, має виховувати саме моральні почуття дитини, розвивати інтерес дітей до звичаїв українського народу та розвивати мову дитини [66, с. 68].

Наочні методи: демонстрування фрагментів «морального життя»; практичні: вправляння у виконанні вправ, які «розвинуть у дітях увагу і співчуття до «состраждання», а ще краще до «сородованія», яке вимагає ще більшої сердечної чутливості» [66, с. 73].

Моральна культура дитини складається з таких елементів, як:

- культура моральної свідомості;
- та культура моральної поведінки.

Культура моральної свідомості – це різновид суспільної та індивідуальної свідомості, що спрямований на оволодіння ціннісними якостями суспільних відносин та вчинків людей, які відповідають моральним нормам та правилам.

Культура моральної свідомості дитини включає в себе: культуру етичного мислення та культуру моральних почуттів.

Еталоном культури етичного мислення є оптимальність прийняття моральних рішень і розв'язання моральних конфліктів. Культура етичного мислення проявляється у вмінні користуватися набутими етичними знаннями, застосовуванні в конкретній ситуації необхідної, відповідної моральної норми тощо.

Маємо сказати, що моральна культура не зводиться тільки до знання у сфері моралі. Моральна свідомість повинна спиратися не тільки на розум, а й на силу почуттів. Саме моральні почуття людини є могутнім чинником переходу етичних знань у моральні вчинки.

Культура моральних почуттів – одна з найважливіших характеристик моральної свідомості особи. Рівень моральної культури дитини пов'язаний з тим, наскільки в ній розвинена здатність до моральної реакції, співпереживання, співчуття, милосердя, наскільки морально чисті в неї почуття.

Отже, моральна культура дитини – це якісна характеристика морального розвитку дитини, яка проявляється у культурі моральних почуттів, що є вираженням здатності особистості до співчуття, співпереживання, милосердя, у культурі етичного мислення як складовій моральної свідомості, що проявляється у знанні моральних вимог суспільства, у здатності дитини свідомо обґрунтувати мету і засоби діяльності, у культурі поведінки, за допомогою якої реалізуються поставлена і прийнята моральна мета.

1.2. Розвиток моральних емоцій та моральних почуттів у дошкільників

Формування культури моральних почуттів та моральних емоцій дуже важлива можливість для удосконалення моральної культури дитини та її міжособистісних стосунків. Такі морально-психологічні якості дитини, як здатність до взаєморозуміння, чуйність, відчуття співпричетності, солідарність,

забезпечують здоровий морально-психологічний клімат у колективі, згуртованість його членів, нормальне міжособистісне спілкування.

Моральні емоції та моральні почуття розкривають суть суб'єктивної підготовленості дитини до сприймання і реалізації моральних вимог.

Культура моральних емоцій та почуттів є одним із основних показників духовно-морального світу дитини.

Моральні емоції – психічне відображенням життєвого смислу явищ і ситуацій. Вони проявляються у формі безпосереднього, пристрасного переживання, зумовленого відношенням їх об'єктивних властивостей до потреб індивіда, і належать до процесів внутрішньої регуляції поведінки. Емоції спонукають і спрямовують діяльність задля їх задоволення [25, с. 223].

Загальна картина розвитку емоційно-почуттєвої сфери дитини має такий вигляд, як показано на рис. 1.1..

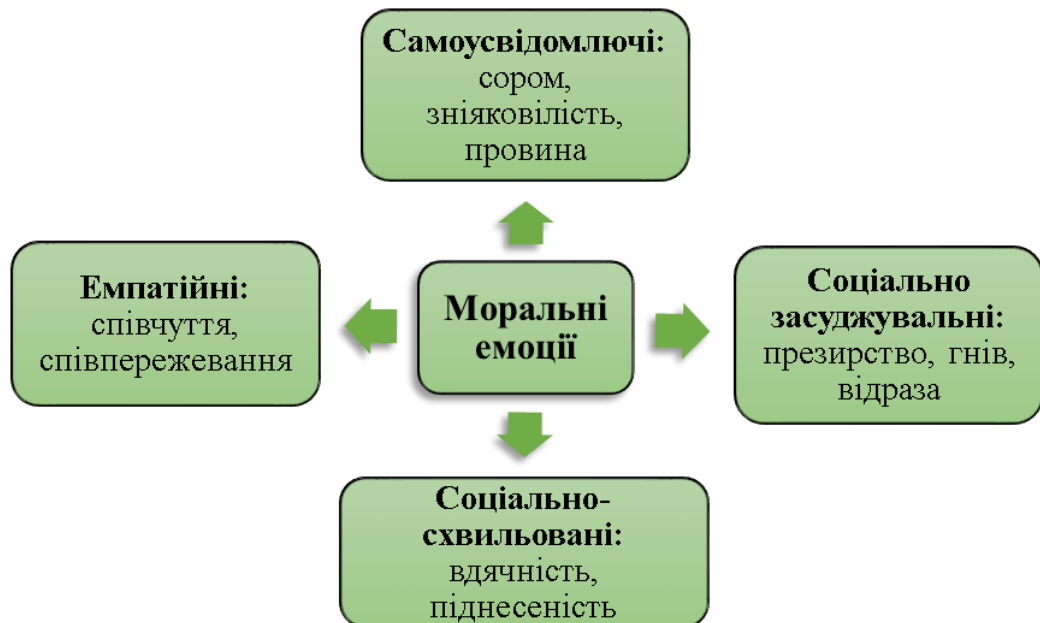
Рис.1.1. Структура емоційно-почуттєвої сфери

У процесі зростання дитини збагачується і її емоційний світ. Особливості емоційного розвитку дитини дошкільного віку характеризуються змістовими змінами емоційної сфери, до яких належить виникнення особливих форм співпереживання, співчуття іншим, сприяння їм у діях, а також поява емоційного передбачення наслідків власних дій. Ці емоційні явища, набуваючи усталеного характеру, перетворюються в емоційні ставлення, які є важливим показником морального розвитку дитини [43, с. 20].

Моральні емоції разом зі знаннями про моральні норми, які дитина здобуває під час морального розвитку, відіграють важливу роль у регулюванні її поведінки.

Професор психології Вірджинського університету Дж. Хайдт запропонував класифікацію моральних емоцій, яка представлена на рис. 1.2..

Рис.1.2. Класифікація моральних емоцій (Дж. Хайдт)

Моральні почуття мають дієвий характер, оскільки вони проявляються не тільки в переживаннях, а й у діях та вчинках. Почуття довіри, дружби, любові, прихильності, вдячності тощо спонукають дошкільника здійснювати позитивні моральні вчинки стосовно до інших дітей.

У почуттях обов'язку, відповідальності, честі, совісті, сорому, жалю проявляється переживання ставлення до власних вчинків. Вони змушують дитину виправити допущені помилки у своїй поведінці, попросити пробачення за скоєне й надалі не допускати подібного повторення.

Від ступеня розвитку моральних почуттів залежить поведінка дитини в різних ситуаціях. За своєю природою моральні почуття мають яскраво виявлений соціальний характер. Виникають вони лише в умовах спілкування і є продуктом стосунків людей. Їм притаманні специфічні порівняно з іншими почуттями властивості, що розвиваються з основного емоційного ядра.

Почуття, що входять у це ядро, починаючи проявлятися у сфері людських стосунків (спілкування), створюють якісно нові комплекси – моральні переживання. Саме потреба дитини у спілкуванні спочатку з дорослими, а потім – із дітьми призводить до виникнення цілої гами емоційних реакцій, які поступово перетворюються на систему складних почуттів [42, с. 29].

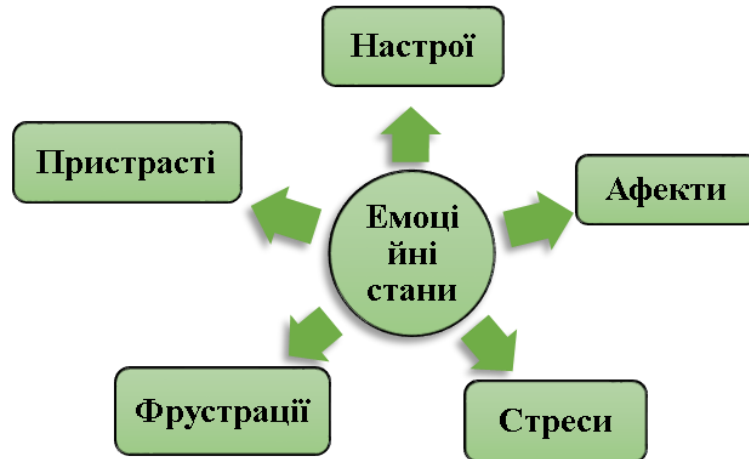
Моральні почуття, які переживає дитина, усвідомивши помилковість свого вчинку, є могутньою внутрішньою силою, що сприяє формуванню совісті – вищого регулятора стосунків між людьми, їх ставлення до своїх обов'язків. Ці почуття відіграють вагомую роль у формуванні таких рис характеру, як скромність, тактовність, делікатність, чуйність тощо.

Моральні почуття є активним гальмівним засобом, який замінює безпосередню заборону, страх перед покаранням; вони визначають поведінку дитини у її взаєминах з іншими.

Моральні почуття стають регулятором поведінки дитини, стимулюють або гальмують її вчинки. Якщо спочатку емоційна реакція не відокремлена від ситуації і, власне, виникає як наслідок її, то надалі вона ніби випереджає вчинок, дію. Процес перетворення емоційних реакцій на стійкі емоції пов'язаний із формуванням характерологічних рис особистості, які й визначають її ставлення до оточуючих [42, с. 30].

Загальний емоційний стан, у якому перебуває дитина протягом певного періоду, здійснює істотний вплив на її психіку, поведінку й діяльність.

Як видно з рис. 1.3. є види емоційних станів.

Рис. 1.3. Види емоційних станів

Настрій – це порівняно спокійний емоційний стан, який може виникати повільно, поступово, а може залежно від ситуації охопити дитину швидко й раптово. Він буває позитивним чи негативним, стійким або тимчасовим.

Позитивний настрій стимулює дитину до бадьорості й активності. Настрій має особистісний характер. Зазвичай у доброму настрої дитина здатна діяти адекватно до відповідної ситуації, і, навпаки, у поганому може здійснити необдумані вчинки. Будь-який настрій має свою причину: його причиною може бути становище дитини в групі однолітків, результати її діяльності, події в родинному колі тощо. Настрій дитини може передаватися її друзям.

Афект – це короткочасний емоційний стан, що швидко й раптово «налітає», руйнуючи нормальний стан дитини, і бурхливо протікає. Афект може виникнути раптово, але може також готуватися поступово на основі акумуляції накопичених переживань, коли вони починають переповнювати дитину. У такому стані суб'єкт не може розумно керувати своєю поведінкою.

Охоплена афектом дитина іноді робить такі дії, про які потім дуже шкодує. Для цього необхідно в початковій стадії афекту переключити увагу дитини на щось інше, нейтральне.

Різновидом афекту є стрес, хоча він має низку відмінностей. Стрес, перш за все, виникає тільки в екстремальній ситуації, тоді як афект може виникнути з

будь-якого приводу. Друга відмінність полягає в тому, що афект дезорганізує психіку й поведінку, тоді як стрес не тільки дезорганізує, а й мобілізує захисні сили організму для виходу з екстремальної ситуації, якщо мова йде про дорослих. Щодо дітей дошкільного віку, то їх перебування у стані стресу є неприпустимим.

Фрустрація – глибокий емоційний стан, який виникає під впливом невдач, що мали місце в діяльності дитини. Фрустрація може проявлятися у формі негативних переживань, таких як озлобленість, досада, апатія.

Важливо забезпечити вихід із фрустрації, організувавши активну діяльність дитини, спрямовану на досягнення нею успіху (методи: установка на позитив, переписування сценарію та ін.).

Професор психології Університету Нотр-Дам (США) Дарсі Нарваес говорить про об'єднання розвитку моральних почуттів, моральної мотивації й здатності до моральних дій у формуванні особистості. Вона переконана, що розвиток моральних почуттів, моральної мотивації й здатності до моральних дій – це не окремі етапи морального виховання особистості, а єдиний, безперервний процес [84, с. 704–705].

Педагоги повсякчас мають створювати умови для розвитку моральної чутливості вихованця. Часте «відпрацювання» моральних емоцій допоможе дітям усвідомити їх, формуватиме звичку помічати емоційний настрій людей, що їх оточують, і, як результат, проявляти чуйність і турботливість. Важливо також допомагати дітям навчатися керувати своїми емоціями. На думку вченої, формування емоційних зав'язків, розвиток емоційної сфери загалом – важлива складова дошкільного віку, якій і педагоги і батьки повинні приділяти особливу увагу [45, с. 3–6].

Сучасні діти зростають у динамічному, непередбачуваному, часто прагматичному, цинічному, комп'ютеризованому світі. Вплив технологій на розвиток дітей настільки великий, що говорять про так зване «екранне покоління». Тому сьогодні дуже важливим є розвиток емоційної сфери дітей,

формування в них правильних ціннісних орієнтирів. І тут дитині без допомоги дорослого аж ніяк не обійтись.

На жаль, сьогодні діти відчують серйозний дефіцит позитивного впливу як з боку соціуму, так і з боку сім'ї. На дитячу психіку безконтрольно ллються потоки інформації, яка демонструє прояви агресії, неадекватні форми реагування, підмінює систему цінностей. Погіршує ситуацію і відсутність міцного емоційного зв'язку між дітьми та їхніми батьками, збіднення змісту спілкування, форм сімейного дозвілля. Іншими словами, більшість батьків емоційно, психологічно відірвані від дитинства.

От і виходить, що діти – одна з найнезахищеніших категорій. Наслідки цього помітні вже змалку – прояви агресивної поведінки, закритість, небажання дорослішати, нерозуміння емоцій, своїх та інших людей, не вміння адекватно їх виражати.

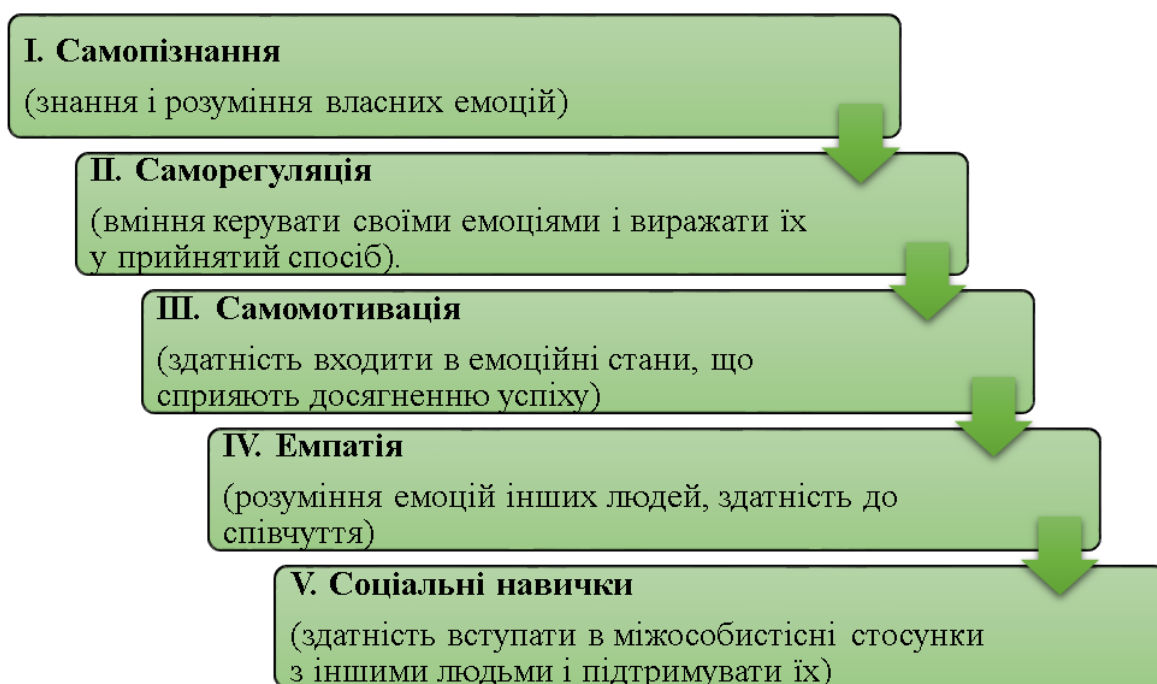
Заклад дошкільної освіти має стати для дітей тією базою, де вони знайдуть розуміння, «живе» спілкування, опанують найскладнішу науку – усвідомлювати, розпізнавати, контролювати свої емоції, а отже, навчатися керувати своєю поведінкою та розуміти емоції інших людей. Саме ці необхідні дитині навички складають суть такого феномена як «емоційний інтелект» [19, с. 35].

На думку американського психолога Дж. Майєра, емоційний інтелект – це здатність використовувати емоції для підвищення ефективності інтелектуальної діяльності та міжособистісної взаємодії [83, с. 267].

Американський психолог Деніел Гоулман у книзі «Емоційний інтелект» визначив цю здатність людини як провідну детермінанту успіху її життєдіяльності й створив п'ятикомпонентну модель цього явища, яка представлена на рис. 1.4. [19, с. 55–58].

Рис. 1.4.

Модель емоційного інтелекту

Виховання емоцій – серйозна, клопітка, делікатна справа. Вона вимагає від педагога тактовності, коректного індивідуального підходу до кожної дитини, знання та розуміння особливостей розвитку в різні вікові періоди.

Вік немовляти: перший рік життя дитини – перша стадія її психологічного розвитку. Основне завдання в цей період – формування в немовляти базової довіри до світу. Дитина, в якій повною мірою розвивається відчуття базової довіри, сприймає соціальне середовище як безпечне і стабільне місце, а людей – як турботливих, уважних і надійних. Розвиток базової довіри залежить від найближчих рідних, їхньої любові, турботи, уваги, якими вони оточують немовля і закладають в нього основи емоційного інтелекту. Якщо ж мати недостатньо задовольняє потребу дитини в любові та безпеці, якщо маля відчуває відторгнення, байдуже ставлення, то в його психіці закріплюється тривога, побоювання, підозрілість та недовіра [12, с. 256].

Ранній вік: з 1 до 3 років дитина вчиться справлятися зі своїми емоціями – це міцна основа розвитку емоційного інтелекту. Дитина прагне відчути свою силу – те, що вона здатна впливати на цей світ, проявляти свої емоції. Дитина учить називати словами почуття, свої та інших людей, поступово починає розуміти, що

в кожній людині є внутрішні межі, які необхідно поважати і не можна порушувати. У малюка розвиваються емпатійні здібності, здатність адекватно реагувати на емоції інших людей [12, с. 260].

Дошкільний вік: вік від 3 до 6 (7) років – період розвитку емпатії. Про значення емпатії в людських стосунках писав російський культуролог та педагог В. В. Зеньковський: «Головний принцип виховання: людина не байдужа. Ця елементарна соціальна чуйність...відкриває «двері і вікна» для проникнення в чужий внутрішній світ для розкриття свого» [29].

Дитина в цьому віці може називати почуття, впоратися зі своїми емоціями, виразити їх за допомогою слів, а не істерики, гніву, плачу. Усвідомлення своїх переживань, емоцій – одна з важливих ліній розвитку самосвідомості – центрального новоутворення дошкільного дитинства, що формується завдяки інтенсивному інтелектуальному, особистісному розвитку. Самосвідомість проявляється в самооцінці – в тому, як дитина оцінює свої емоції, риси, можливості, вчинки.

Ефективний спосіб навчити дітей дошкільного віку розпізнавати емоції – «віддзеркалювати» їхні переживання, тобто називати ті емоції, які в певний момент відчуває дитина, та пояснювати їх. Наприклад: «Ти зараз радісний, бо прийшов до садочка і зустрів друзів» або «Ти зараз сердишся, тому що Максим забрав твою машинку» [45, с. 4–6].

Наступним кроком буде вчити дітей самостійно визначати свої емоції та називати їх. Для цього можна використовувати смайлики з різними емоціями і грати з ними в різні ігри.

Також вдалим інструментом для відтворення емоцій є ігри-драматизації або ляльковий театр, де діти виступають у ролі акторів. Важливо, щоб діти усвідомили: емоцій багато, і вони можуть переживати будь-які з них. Є неприпустимі дії, такі як: битися чи кидатися іграшками, але відчувати злість чи інші негативні емоції вони можуть, і це нормально [52, с. 67].

Батькам та вихователям треба пам'ятати: сварити дітей можна за вчинки, а не за емоції та почуття.

Також до емоційного інтелекту входить вміння володіти собою. Дітям дошкільного віку дуже корисні вправи на релаксацію – вони вчать знімати емоційне напруження і таким чином справлятися з негативними емоціями.

Релаксація – глибоке м'язове розслаблення, що супроводжується знаттям психічного напруження [67, с. 95].

Відомо, що в момент емоційного напруження, коли дитина збуджена, схвильована, пригнічена, виникає надмірне напруження в окремих групах м'язів. Самостійно діти не можуть позбутися цього стану, починають нервувати, що призводить до затиснення нових ділянок тіла. Дітей необхідно вчити відчувати це напруження, змінювати його інтенсивність або знімати зовсім, розслаблюючи певні групи м'язів. При розслабленні м'язів емоційне напруження слабшає або зникає зовсім. Отже, зменшення психічного напруження можна досягнути шляхом глибокого м'язового розслаблення [19, с. 120–121].

Релаксаційна техніка «Напруження – розслаблення» – найкращий спосіб навчитися розпізнавати напруження в м'язах і звільнитися від нього.

Регулярне виконання вправ на релаксацію робить дитину спокійною, врівноваженою, допомагає зняти збудження, розумове і м'язове напруження, усунути занепокоєння, скутість, сконцентрувати увагу.

Для розвитку емпатії (здатності співпереживати) можна використовувати літературні твори, обговорюючи почуття персонажів та можливі дії для виправлення ситуації, якщо хтось із персонажів переживає негативні емоції.

Потім варто пропонувати вихованцям програвати конструктивні варіанти розвитку подій з метою закріплення вмінь емпатійної взаємодії [50, с. 54].

Варто зауважити: щоб навчити дітей контролювати емоції, дуже важливо, щоб дорослі, які їх оточують, самі вміли керувати своїми емоціями і подавали правильний приклад у повсякденному житті: вміли співпереживати, домовлятися та конструктивно взаємодіяти. Адже відомо, що діти засвоюють стереотипи

поведінки не тільки й не скільки тоді, коли їх цього цілеспрямовано навчають, як спостерігаючи за батьками, вихователями та іншими дорослими.

Можемо сказати, що дошкільний вік є періодом розвитку моральних емоцій і моральних почуттів, формування в дитини емоційної чутливості до переживань людей (ровесників і дорослих).

Емоції в період дошкільного дитинства виконують функції регулятора поведінки і сприяють формуванню оцінного ставлення до оточення. Для дітей є характерним поділ на «хороші» й «погані» вчинки, що зумовлюються відповідними емоціями і як наслідок – накопичення моральних звичок і навичок поведінки, а в підсумку – зростання культури морального виховання.

Отже, дошкільники завдяки емоціям не лише відчують, сприймають, уявляють чи розуміють навколишню дійсність, а й переживають її. Сукупність емоцій і почуттів становлять емоційну сферу людини. Розвиненість почуттів, здатність оптимально управляти своїми емоціями це все розкриває емоційну культуру дошкільника.

Емоційна культура дошкільника – це здатність дитини адекватно виявляти власні емоції і реагувати на емоції інших, керувати емоційним станом і емоційними реакціями на зовнішні і внутрішні впливи.

1.3. Характеристика становлення моральної самосвідомості у дошкільників

Важливим аспектом розвитку мотивів поведінки в дошкільному віці є підвищення рівня їх усвідомленості: дитина починає розуміти, чим зумовлені її вчинки, як пов'язані вони з наслідками поведінки. Це стає можливим завдяки розвитку в дошкільника самосвідомості.

Самосвідомість – відносно стійка, більшою мірою усвідомлена, пережита як неповторна система уявлень індивіда про самого себе, на основі якої він буде свою взаємодію з іншими людьми і певним чином ставить до себе [18, с. 64].

Моральна самосвідомість, яка має своїм складником моральну саморегуляцію, охоплює не лише знання моральних норм і розуміння їх цінності,

не лише наявність відповідних моральних понять, а передусім потребу їх дотримання – моральну поведінку й моральне усвідомлення себе, своєї особистості.

Моральне усвідомлення себе, сприяє розвитку моральної самооцінки, яка опосередкує і регулює дотримання норм моралі; становлення моральної саморегуляції зумовлює власний досвід і активність дитини, тобто практику моральної поведінки, змістом якої мають бути акти усвідомленого морального вибору[18, с. 68].

Фактично можна виділили два основних компоненти у структурі моральної самосвідомості: моральна саморегуляція і моральна самооцінка.

1. Моральна саморегуляція поведінки.

Розвиток моральної саморегуляції відбувається в результаті виникнення у свідомості дитини суперечливої ситуації, яка є одним з етапів становлення особистісної норми і водночас виступає як засіб, що дає змогу розв'язати ситуацію морального конфлікту.

Суперечливу ситуацію доцільно розглядати як окремий випадок проблемної ситуації, у якій дитина шукає варіант вибору власної дії. У руслі цього моральна норма виступає вказівкою, завдяки якій дитина просувається по шляху вибору, усвідомлення й управління власною поведінкою.

2. Самооцінка.

Самооцінка – уміння оцінювати свої досягнення й невдачі, якості й можливості. У період дошкільного дитинства розвиток самосвідомості не означає, що дитина вже не потребує виховних впливів дорослого, оскільки виховний процес має безпосередній відбиток на її становленні як особистості[24, с. 20].

Задля того, щоб формувати моральні уявлення, поняття моральної культури використовують методи формування моральної свідомості. Для цього потрібний такий прийом як: роз'яснення конкретних норм і правил.

Вихователь має доступно і цікаво для дітей розкрити сутність конкретних норм і правил, продемонструвати, до чого призводить їх ігнорування. Також

необхідно привчатися аналізувати й обговорювати різні морально-етичні ситуації, робити висновки, при цьому стежачи за тим, щоб діти обов'язково враховували різні погляди, слухали і чули інших. Тобто, щоб діти формулювати власні моральні судження. Саме про таке розуміння говорив С. Л. Рубінштейн: «Проговорити – це означає усвідомити». Важливо це проілюструвати сюжетом казок або мультфільмів [67, с. 112].

Це основа їхнього активного ставлення до моральних проблем. Завдання педагога – постійно залучати вихованців до обговорення й оцінювання ситуацій морального змісту, до роздумів і висновків, при цьому стежачи за тим, щоб вони обов'язково враховували різні погляди, слухали і чули інших

Щоб роз'яснити дошкільнятам значення моральних норм і правил, проаналізувати вчинки дітей і дорослих, обговорити життєві історії та зробити з них висновки, варто використовувати морально-етичні бесіди.

Вихователь, Лохвицька Л. В. вважає, що морально-етична бесіда – це метод систематичного й послідовного обговорення знань, що передбачає участь обох сторін вихователя та вихованця. Етична бесіда називається тому, що її предметом найчастіше стають моральні, етичні проблеми [51, с. 127].

Готуючись, до морально-етичної бесіди, вихователь має враховувати, що досвід дошкільника складається з окремих вражень, результатів спостережень, ставлень до вчинків літературних персонажів, однолітків та інших людей. Важливо активізувати цей досвід для дитини, він їй допоможе зрозуміти, що її дії стосовно іншої людини не байдужі дорослим та одноліткам, що вчинки людей у колективі, сім'ї суспільстві мають моральний зміст [33, с. 28].

Для морально-етичних бесід із старшими дошкільниками доречно відвести конкретний час, заздалегідь даючи вихованцям завдання простежити за певним явищем, подією або поміркувати над заданою проблемою.

Умови ефективності морально-етичної бесіди:

- Розмова повинна мати проблемний характер, передбачити боротьбу поглядів, ідей, думок. Вихователь має стимулювати нестандартні запитання. Допомогати дітям самим знаходити на них відповіді.
- Не можна допускати, щоб під час етичної бесіди діти висловлювали заучені готові або підказані дорослими відповіді. Потрібно надавати дітям можливість говорити те, що вони думають, вчини їх з повагою ставитися до думок інших. Терпляче й аргументовано виробляти спільну позицію, що не йде в розріз із загальноприйнятим моральним правилом.
- Бесіда не має перетворюватися на лекцію. Лише щиро висловлені думки і сумніви дають змогу педагогу спрямовувати розмову так, щоб діти самі дійшли до правильного розуміння суті обговореного питання.
- Етичні бесіди не повинні мати характеру настанов, вказівок, докорів. У невимушеній формі діти пригадують події, які переживали самі або про які дізналися з книг.
- До бесід треба залучати всіх дітей, щоб вони порівнювали, зіставляли дії літературних персонажів зі своїми власними, виокремлювали з життєвих ситуацій зразки поведінки, яку можна наслідувати, робили узагальнення, висновки.
- Послідовність запитань у бесіді має підвести дітей до виведення морального правила, якого необхідно дотримуватися у повсякденному житті. Ефективне керівництво етичною бесідою полягає в тому, щоб допомогти вихованцям самостійно дійти морального висновку.
- Теми бесід мають бути актуальними для дітей. Визначити їх допомагає аналіз стосунків вихованців, типових порушень моральних правил [32, с. 30–31].

Ф. Рочет акцентує увагу на появі моральної самосвідомості у віці 3-5 років і визначає п'ять рівнів її розвитку, використовуючи підхід «дзеркального відображення» – те, як діти сприймають себе (рис. 1.5.).

Рис. 1.5.

Рівні розвитку моральної самосвідомості (Ф. Рочет)

Рівень 0: плутанина

- нульовий ступінь розвитку самосвідомості, при якому індивід не помічає будь-якого дзеркального відображення, не звертає уваги на інших і на власну поведінку.

Рівень 1: диференціація

- перша ознака того, що індивід починає звертати увагу на дзеркальне відображення й помічає відмінності. На цьому рівні виникає відчуття, що те, що відображається в дзеркалі, відрізняється від того, що сприймається в людях.

Рівень 2: ситуація

- сприймання свого «відображення» через «проживання» й аналіз конкретної ситуації – «відчуття себе зсередини». Порівняно з попереднім рівнем це можна розглядати як перші ознаки споглядальної позиції до дзеркального образу. На цьому рівні немає ніякої плутанини, індивід усвідомлює те, що побачив у «дзеркалі».

Рівень 3: ідентифікація

- на цьому рівні індивід проявляє визнання стосовно до значимого для нього образу і прагне до такого ж дзеркального Я. Він проявляє більше диференціації щодо дзеркального зображення. Цей рівень вважається зародженням Я-концепції.

Рівень 4

- сталість визначається постійністю як «дзеркало досвіду». Прояви почуттів, дії набувають сталих ознак.

Рівень 5: самосвідомість

- рівень, що характеризує «дзеркальне відображення» не тільки від першої особи, а й від третьої (як особистість сприймається іншими). Результатом цього є оцінка (базується на емоціях і ставленні: сором,язливість або гордість). Самосвідомість особистості виражається в моделюванні і проектуванні у свідомості інших.

Ф. Рочетом розроблено також віковий розподіл рівнів розвитку самосвідомості:

- нульовий припадає на внутрішньоутробний період;
- перший – на час від народження до 2-х міс.;
- другий – від 2-х до 18-ти міс.;
- третій – від 18-ти міс. до 3-х років (він підкреслюється як особливо значимий, оскільки з'являються перші явні ознаки самоусвідомлених емоцій, таких як збентеження, сором, гордість, презирство, почуття провини);
- четвертий – від 3-х до 4-5-ти років;
- п'ятий – від 4-5-ти років [85].

Можна сказати, що для дошкільного віку пріоритетним є розвиток емоцій і моральних почуттів, вершина яких – совість як складова моральної самосвідомості дитини, прояви початків котрої яскраво фіксуються вже у трирічному віці.

Український психолог І. Д. Бех вважає, що «совість – це актуалізована суперечлива єдність самоповаги і Его-наміру, яка попереджує у особистості відхилення від духовно-моральних приписів». Учений підкреслює необхідність єдності механізмів розвитку моральної самосвідомості, а совість при цьому сигналізує про моральну культуру особистості [5, с. 41].

Отже, моральна свідомість – це об'єднання суспільної та індивідуальної свідомості, що спрямований на оволодіння ціннісними якостями суспільних відносин та вчинків людей, які відповідають моральним нормам та правилам.

Складниками структури моральної самосвідомості є моральні почуття та емоції, а також моральні судження та моральна поведінка.

1.4. Розвиток моральної поведінки та методи для її формування в старших дошкільників

Моральна поведінка – це моральні дії, які мають моральне значення і виконуються впродовж відносно тривалого часу в постійних чи змінних умовах. Поведінка – це система дій і вчинків людини, у яких проявляються відносини з навколишнім середовищем. Звички – частина поведінки, вони перетворюються в потреби й не вимагають від людини свідомих зусиль. Виникають вони завдяки багатократному повторенню певних дій [77, с. 10].

Педагог Г. Люблінська вважає, що для формування моральної поведінки потрібно створити єдину систему з моральними знаннями, ставленням і діями в ній. Засвоєння дітьми цього віку моральних норм і розвиток моральних почуттів є частиною загального процесу входження дошкільника в життя дорослих людей, їх взаємини, у сутність діяльності та вчинків [54, с. 296-297].

Форми моральної поведінки дошкільника поділяються на:

- моральні дії та вчинки;
- уявленнях про моральну поведінку;
- моральне оцінювання поведінки інших людей;
- моральне самооцінювання;

- моральне ставлення до дорослих, ровесників, молодших та незнайомих людей;
- моральні позиції.

За дослідженнями С. І. Заболоцької, перспективами розвитку моральних форм поведінки дошкільника є: оволодіння моральними принципами, цінностями, нормами й ідеалами і подолання егоїстичних мотивів поведінки; зростання їх усвідомленості та подолання інфантильності; перехід від обов'язковості до добровільності, невимушеності, доброзичливості та безумовності; зростання стійкості; зниження зовнішньої опосередкованості та посилення моральної саморегуляції і здатності самостійно робити моральний вибір; зниження дії механізмів захисту «Я», спрямованих на підтримку егоїстичних мотивів і вчинків та одночасне блокування проявів сумління [27].

Дошкільники можуть проявляти позитивні й негативні ознаки моральної поведінки (рис. 1.7.).

Рис. 1.7

У дошкільному віці значні зміни відбуваються в мотиваційній сфері, що полягають у засвоєнні моральних правил і норм. Це проявляється в тому, що поведінка дітей зумовлюється системою мотивів, домінантну роль серед яких починають відігравати суспільні мотиви, а накопичення соціального досвіду дає змогу дошкільникам засвоювати правила й норми, прийняті в суспільстві, передбачати наслідки своїх учинків та їх вплив на себе й інших.

Моральні норми у процесі розвитку поступово перетворюються із зовнішніх вимог у внутрішні мотиви поведінки. Коли дитина починає використовувати стосовно до себе ті форми поведінки, які зазвичай використовують щодо неї дорослі, з'являється моральна мотивація поведінки.

Мотиви поведінки залежать від поставленої мети й визначають спрямованість дій та вчинків людини, проте така залежність не є односторонньою, оскільки «мета діяльності завжди залежить від її мотиву» [78, с. 229].

Моральна мета – це усвідомлення власних дій, що безпосередньо впливають на поведінку, відповідно розкриття мотивів дає можливість характеризувати поведінку.

Моральні мотиви – це спонукання, що базуються на задоволенні моральних почуттів, моральних уявлень і норм. Проявляються вони в таких ситуаціях, коли дитина готова поступитися власними бажаннями заради інших, поводить себе гідно стосовно до однолітка, який її образив [60, с. 45].

Можемо сказати, що моральні мотиви набувають функції керування поведінкою дитини, підносячи її таким чином на новий рівень особистісного розвитку.

Особливості розвитку моральних мотивів поведінки в дітей дошкільного віку полягають, перш за все, в обізнаності становлення особистості в період дошкільного дитинства; вони обумовлені таким процесом як супідрядність, за яким менш значущі мотиви замінюються суспільно значимими.

Специфіка формування мотиваційної сфери дошкільника базується на тому, що моральні мотиви починають усвідомлюватися й закладаються основи моральної поведінки. Моральна поведінка означає єдність мотиву й дії. Наочно це представлено на рис. 1.8..

Рис. 1.8.

Єдність дії та мотиву

Власне моральна поведінка – це поведінка, яка характеризується моральними діями на користь іншого. У дошкільному віці вона проявляється у здатності дитини допомогти товаришу, поступитися йому, поділитися з ним іграшками тощо [55].

Методи формування моральної поведінки спрямовані на формування досвіду суспільної поведінки та суспільних відносин дітей.

Потреба оволодівати навичками культурної поведінки виникає у дітей під впливом цікавих для них форм організації навчання та виховання, у різноманітних видах діяльності, де діти поставлені в ситуації безпосереднього вияву турботи про інших, надання допомоги і підтримки, захисту слабшого, молодшого, хворого. Згідно цього виходить, що найефективніше використовувати сюжетно-рольову гру для закріплення набутих моральних умінь і навичок.

Волкова Н. П. стверджує, що сюжетно-рольова гра – це один із видів діяльності дитини, що полягає у відтворенні дій дорослих і стосунків між ними [16, 154].

Сюжетно-рольова гра – найпривабливіша діяльність для дітей дошкільного віку. У грі дитина відчуває внутрішню свободу. У реальному житті деякі дії дитина не завжди може виконати сама, без сторонньої допомоги дорослого, а гра не вимагає від дитини особливих умінь, оскільки не пов'язана з отриманням певного практичного результату. Тому можемо сказати, що гра з одного боку дозволяє реалізувати свої бажання, інтереси, а з іншого – розширює горизонти дитячого життя, дозволяє активно відтворювати навколишній світ, краще зрозуміти і засвоїти зміст людських відносин.

Виховання моральних цінностей у сюжетно-рольовій грі буде ефективним, якщо педагог організує роботу за такими напрямками:

- створення предметно-ігрового середовища, що відповідає зоні найближчого розвитку дітей;
- забезпечення дітей яскравими емоціями і враженнями від тих подій, явищ, які в подальшому можуть стати змістом сюжетно-рольової гри;
- розвитку умінь міжособистісної взаємодії в ігровій діяльності;
- виявлення моральних почуттів, ставлень у грі;
- формування умінь дотримуватись правил гри [25, с. 28].

Також до групи методів формування моральної поведінки відносять:

1. Практичне залучення дитини до виконання конкретних правил поведінки.

Вихователю треба сприяти засвоєнню дитиною моральних норм і відповідних форм поведінки на власному досвіді, усвідомленню нею своїх моральних почуттів, аналізу життєвих ситуацій з погляду наслідків можливих дій. Це допоможе дитині сформувати репертуар дій, які можуть бути застосовані, коли вона стикається з моральною проблемою. У результаті у дошкільника формуватиметься моральна компетентність.

2. Показ і пояснення.

Дітей систематично в різних життєвих ситуаціях привчають до певних способів поведінки: вітатися, ввічливо просити про послугу, дякувати, бережно ставитися до іграшок, навчального матеріалу, тобто всього того, що оточує

дошкільника. Обов'язково слід отримати згоду дитини на формування в неї певної звички або моральної риси характеру, запитати, чи хотіла б вона стати доброю (чесною, щедрою тощо). Це зробить виховний процес набагато простішим, оскільки бажаний результат був визначений спільно.

3. Оволодіння моральними нормами у спільній діяльності.

Діти оволодівають певними моральними нормами начебто спонтанно, не з ініціювань дорослих, а у спільній діяльності з ними. Дитина пересвідчується, що її соціальний успіх залежить від успіхів у спільній діяльності.

Професор Аріні Бомаріс зауважує, що просто запропонувати дітям інструкції щодо того, як бути турботливим, відповідальним, недостатньо, необхідно подбати про забезпечення їм можливості розмірковувати і обговорювати, задля чого потрібно бути такими, яке це має значення власне для них, для їхнього близького оточення та соціуму загалом. [11, с. 21].

Створення ситуації морального вибору.

Вихователь створює спеціальні умови для вправління дітей у дотриманні моральних норм. Для цього слід подбати про те, щоб створенні ситуації були життєвими. Моральні дії найяскравіше проявляються в ситуаціях розв'язання конфліктів, коли дитині доводиться приймати рішення на користь морального вибору, беручи на себе ініціативу, і «робити добрі справи», що інколи суперечить її власним потребам і бажанням.

Використовуючи вправи, спрямовані на формування моральних мотивів поведінки дітей старшого дошкільного віку, потрібно щоб вони були запрограмовані вихователем або обрані дітьми самостійно. Наприклад, вихователь може запропонувати подивитися дітям новий мультфільм. У разі виникнення моральних суперечок дорослий бере на себе роль посередника, щоб з'ясувати деталі та позиції обох сторін. При цьому важливо залучати дитину як консультанта до аналізу ситуації. У таких випадках спрацьовують механізми морального самоконтролю і самостійної моральної відповідальності, які Аріні Бомаріс називає «моральним компасом» [11, с. 25].

Важливим для дітей є розуміння того, що всі мають однакові права і кожен з учасників ситуації відповідальний за те, що сталося. Саме обговорення разом того, що трапилося, допомагає дитині навчитися поважати потреби інших і приймати рішення морального змісту. При цьому ніколи не варто недооцінювати здатність дітей до розв'язання моральних проблем – дошкільнята дуже винахідливі й здатні знайти оптимальне рішення в ситуації морального вибору.

Отже, формування моральної поведінки відбувається на основі таких складників: сприйняття ситуації, її переживання, що веде до морального осмислення й мотивів поведінки, вибір дії і вчинку, моральна спрямованість поведінки. Компонентами, що складають мотиваційну спрямованість моральної поведінки, є моральні потреби, моральні мотиви, моральна самосвідомість і самооцінка, моральні почуття, емоції і переживання.

Висновки до першого розділу

Здійснений аналіз науковий літератури з проблеми виховання моральної культури дітей старшого дошкільного віку (Н. М. Дятленко, С. О. Ладивір, О. І. Галян, Є М. Водовозова, Н. В. Бородіна, П. М. Щербань, О. С. Зубра, С.Ф. Русова, Л. В. Лохвицька та ін.).З'ясовано, що моральна культура дитини – інтегральна особистісна якість, що передбачає сформованість моральних знань і суджень, розвиненість моральних емоцій і почуттів, прийняття моральних норм у внутрішній план дій, що проявляється у моральному виборі й відповідних учинках.

До структури моральної культури входить культура моральної свідомості та культура моральної поведінки.

Встановлено, що дошкільники завдяки емоціям не лише відчують, сприймають, уявляють чи розуміють навколишню дійсність, а й переживають її. Сукупність емоцій і почуттів становлять емоційну сферу людини. Розвиненість почуттів, здатність оптимально управляти своїми емоціями це все розкриває емоційну культуру дошкільника.

Емоційна культура дошкільника – це здатність дитини адекватно виявляти власні емоції і реагувати на емоції інших, керувати емоційним станом і емоційними реакціями на зовнішні і внутрішні впливи.

Емоції в період дошкільного дитинства виконують функції регулятора поведінки і сприяють формуванню оцінного ставлення до оточення. Для дітей є характерним поділ на «хороші» й «погані» вчинки, що зумовлюються відповідними емоціями і як наслідок – накопичення моральних звичок і навичок поведінки, а в підсумку – зростання показників моральної культури.

Встановлено, що культура моральної свідомості – це об'єднання суспільної та індивідуальної свідомості, що спрямований на оволодіння ціннісними якостями суспільних відносин та вчинків людей, які відповідають моральним нормам та правилам.

З'ясовано, що моральна самосвідомість, становлення якої відбувається в дошкільному віці, є основою процесу морального виховання. Складниками моральної самосвідомості є моральна саморегуляція, моральна самооцінка.

Розвиток моральної самосвідомості в період дошкільного віку має рівневу характеристику, від нульової до п'ятої. Пік припадає на віковий діапазон 3-4 роки, коли з'являється «вісь совісті».

Совість є показником моральної самосвідомості і її структурним компонентом, що виступає центральною сутнісною характеристикою особистості. Розвиток моральної самосвідомості є індикатором у визначенні виховних впливів на дошкільника.

З'ясовано, що поняття «моральний мотив» трактують як спонукання до моральної дії, що полягає в готовності поступитися заради іншого. Розвиток моральних мотивів поведінки в дітей має на меті скеровування ними особистих дій і вчинків, що базуються на дотриманні загальноприйнятих норм моралі.

Виявлено, що формування моральної поведінки відбувається на основі таких складників: сприйняття ситуації, її переживання, що веде до морального осмислення й мотивів поведінки, вибір дії і вчинку, моральна спрямованість поведінки. Компонентами, що складають мотиваційну спрямованість моральної поведінки, є моральні потреби, моральні мотиви, моральна самосвідомість і самооцінка, моральні почуття, емоції і переживання.

РОЗДІЛ 2.

ПРАКТИЧНІ МОЖЛИВОСТІ ВИХОВАННЯ МОРАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ У СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ

2.1. Вивчення й аналіз сучасного педагогічного досвіду з формування моральної культури старших дошкільників

У наш час перед педагогами стоїть важливе завдання – сприяти духовному розвитку дитини. Щоб успішно його виконати, потрібні ґрунтовні знання змісту процесу духовного становлення особистості дошкільника.

Дошкільний навчальний заклад повинен брати активну участь у соціальному та моральному розвитку дитини. Працюючи з дітьми дошкільного віку, необхідно розвивати в душі такі чудові почуття, як доброта, любов, дружба, чесність, повага, співчуття, розуміння як себе, так і інших. Дітям близькі всі ці поняття і почуття. Потрібно тільки створити умови, певні ситуації – і душа дітей відгукнеться і «розкриється, як квітка на ранковій зорі» [10, с. 15].

Зазвичай, діти дошкільного віку сприймають батьків, вихователів як утілення всього найкращого, на кого вони хочуть бути обов'язково схожими, що полегшує формування в них моральної поведінки [1, с. 2].

Багато цінного для морального виховання дошкільників містить практичний педагогічний досвід сучасних вихователів. Під поняттям «педагогічний досвід» розуміють сукупність знань, умінь і навичок, здобутих у процесі практичної навчально-виховної роботи.

Опираючись на науковий фонд з проблеми виховання моральної культури старших дошкільників та на сутність поняття «педагогічний досвід», спробуємо охарактеризувати у загальних рисах педагогічний досвід організації морального виховання дошкільників.

Цікавим є практичний досвід вихователя-методиста Миропільського центру розвитку дитини Житомирської області Тетяни Володимирівни Усач. Вихователь формування моральної культури дітей дошкільного віку здійснює,

використовуючи морально-етичні оповідання видатного педагога В. О. Сухомлинського.

Тетяна Володимирівна ставить собі за мету спонукати малят пізнавати світ і серцем, і розумом, жити за законами добра і любові, поважати все, що нас оточує, – головні постулати морального виховання, до яких закликав В. О. Сухомлинський. Вихователь впевнена, що його твори, сповнені людяності й життєвої мудрості, допомагають відкривати дітям світ, формувати у них позитивне сприйняття довкілля і себе, моральні риси.

Дошкільники на занятті вчаться давати словесну оцінку вчинкам літературних персонажів, висвітлювати власне ставлення до них. Вихователь розширює уявлення дітей про світ людських почуттів та емоцій, пробуджує цікавість до свого внутрішнього світу та думок. На такому занятті вихователь має змогу виховувати дружні взаємини, сміливість, небайдуже ставлення до почуттів інших, бажання робити добрі справи.

Простір для морального виховання забезпечують такі твори В. О. Сухомлинського «Фіалка і бджілка», «Щоб метелик не наколовся», «Цікава сорока», «Мурашина хата», «Троянда і сонечко», «Петрик, кошеня та собака», «Соловей і жук».

Цікавим є те, що вихователь використовує в занятті такі дидактичні ігри як: «Що спільного?», «Кульки-емоції», «Чарівна ваза» та інтелектуальну карту-схему «Чия хатка?» за методом Тоні Бьюзена [76].

Вихователь дошкільного навчального закладу № 23 м. Сміла, Черкаської області Т. М. Хінціцька, вважає, що для дошкільників буває нелегко опанувати себе і діяти виважено. Вихователь говорить про те, що у дитячому колективі завжди вирують емоції, трапляються бійки і сварки, саме в таких ситуаціях украй важливо обговорювати з дітьми те, що сталося, учити адекватно виражати свої емоції і приймати правильні рішення. На розв'язання цього завдання Тетяна Миколаївна пропонує заняття для старших дошкільнят «Скажемо «Ні» негідним вчинкам».

Вихователь ставить собі за мету розвивати у дітей спостережливість, уміння висловлювати свою думку під час обговорення ситуацій, передбачати наслідки своїх дій та робити висновки. Виховувати доброзичливе ставлення до оточення, відповідальність за свої вчинки.

Педагог на занятті формує вміння у дітей адекватно реагувати на різні життєві ситуації, виражати негативні емоції у безпечний спосіб, також вона навчає дошкільників визначати свої наміри, чесно визнавати провини, розрізняти позитивні й негативні моральні якості.

Цікавим є те, що Тетяна Миколаївна на занятті використала дослід «Кулька гніву», яка містить в собі елементи тренінгу особистісного розвитку. Вихователь порівнює випущену з рук надуту кульку, яку діти не мають змогу спрямувати куди їм треба, і гнів людини, який так само важко втримати і можна натворити лиха. Після такого наочно продемонстрованого методу діти усвідомлюють, що коли розсердився, не слід кричати чи кидатися на «противника» з кулаками. Варто спочатку «вигнати» з себе гнів, а потім спокійно розповісти людині, що тебе хвилює.

Вихователь також використовує вправи як практичний метод формування моральної культури дітей. Ними є: вправа «Що трапилося з персонажами?» та вправа «Робімо добро».

Ставлячи собі за мету розвивати у дітей спостережливість, уміння висловлювати свою думку, передбачати наслідки своїх дій та робити висновки, Тетяна Миколаївна реалізує це в багатьох обговорених ситуаціях, таких як: ситуація «Бійка», ситуація «Гнів», ситуація «Обман», ситуація «Вихваляння»[74, с. 25–27].

Вихователь-методист інформаційно-методичного центру управління освіти і науки Сумської міської ради Адаменко Галина Іванівна дотримується думки про зв'язок морального виховання з естетичним і важливість такого зв'язку для дітей старшого дошкільного віку.

Галина Іванівна використовує предметову лекцію «Картина» для реалізації своєї мети: виховувати естетичне ставлення до явищ мистецтва, естетичний смак, любов до рідної землі, уміння спостерігати, формувати навички художнього бачення картини, поповнити та активізувати словник специфічними термінами.

Вихователь використовує такий прийом роботи, як порівняння репродукції картини з оригіналом, вправу «З частин – ціле», під час якої, діти складають пазли з елементів картин. Така предметова лекція дозволяє вихователю розвивати не тільки творчу особистість дитини, а й формувати його моральні цінності.

Адаменко Г. І. вважає, що через сприйняття краси у дитини формується емоційно-піднесене ставлення природи, людини, світу речей, розвивається повага до людської праці, це впливає на настрій дитини, спонукає до доброї поведінки [2, с. 5–7].

Отже, проаналізувавши сучасний педагогічний досвід можемо сказати, що всі людські чесноти педагоги в змозі формувати у дітей дошкільного віку.

Вихователі на заняттях розвивають такі складові моральної культури як: моральна поведінка, моральна самосвідомість та емоційна культура.

Через обговорення ситуацій та через казки, оповідання що подають дошкільнятам загальнолюдські цінності й високу мораль не у вигляді нудних і сухих повчань та наказів, що надто часто викликають у дітей природне прагнення чинити навпаки, а подані в такій словесно-емоційній формі, яка невимушено підводить дітей до самостійного висновку: чому саме потрібно поводитись гарно, чому лише позитивні вчинки сприяють справжній радості та задоволенню.

2.2. Особливості визначення рівня сформованості моральної культури дошкільнят

Актуальність. Змалку ми намагаємося плекати в дітях найкращі риси – чуйність, чесність, совісність, доброзичливість. Прагнемо, аби вони свідомо обирали добро, діяли морально за покликом серця.

Метою нашого дослідження є визначення рівня сформованості моральної культури дошкільнят.

Виходячи з цієї мети, ми поставили перед собою такі завдання:

1. Визначити рівень моральної ідентифікації дітей дошкільного віку.
2. Визначити рівень моральної вихованості, до якої входить чутливість дітей, прояву ними співчуття до інших малят на основі висловлених моральних міркувань.
3. Визначити рівень розвитку морального оцінювання в дошкільників.

База дослідження: Експериментальне дослідження здійснювалось на базі комунального закладу «Дошкільний навчальний заклад (ясла-садок) комбінованого типу № 54 «Чебурашка» Кіровоградської міської ради» міста Кропивницького, старша група дітей дошкільного віку № 9 «Ромашка». Експериментом було охоплено 21 дітей віком 6–7 років.

Як же визначити рівень моральної культури дошкільника? Засобом перевірки успішності реалізації завдань морального виховання дітей є моніторинг рівня їхньої моральної культури, що як виявилось, здійснити на практиці не просто. Насамперед потребують уточнення критерії, показники та рівні моральної культури, важливий також оптимальний вибір методик діагностики.

У структурі моральної культури можна виокремити когнітивний, емоційно-ціннісний та поведінковий складники, що важливо для визначення комплексного рівня їх сформованості. При цьому необхідно врахувати свідомі й самостійні моральні дії та вчинки дитини і ті, до яких дитину потрібно спонукати [25, с. 46].

Пропонуємо орієнтовний перелік критеріїв і показників, які варто брати до уваги, визначаючи рівень моральної культури дитини за Л. В. Лохвицькою (див. табл. 2.1.).

Таблиця 2.1.

Критерії та показники моральної культури старшого дошкільника

Критерії	Показники
Когнітивний (обізнаність з моральними нормами)	<ul style="list-style-type: none"> • знання і глибоке усвідомлення норм і правил моралі; • вміння формулювати переконливі моральні судження, виявляти істотні ознаки моральних понять; • здатність адекватно оцінювати ситуацію морального змісту; • вміння застосовувати основні моральні категорії у мовленні.
Емоційно-ціннісний (ставлення дитини та її почуття)	<ul style="list-style-type: none"> • поважне і доброзичливе ставлення до інших людей; • розуміння і прийняття одне одного у взаємодії; • визначення об'єктивних моральних цінностей як своїх власних; • здатність до емоційного реагування і прояву моральних почуттів, що виражається у моральному переживанні та керуванні своїм емоційним станом; • розвинена емпатія
Поведінковий (мотивація і вольова регуляція поведінки)	<ul style="list-style-type: none"> • здатність до мотивування власної поведінки, відповідно до моральних намірів, переборення спокуси порушити моральну норму; • розвинені вольова сфера, вміння здійснювати моральний вибір, контролювати та корегувати власну поведінку відповідно до моральних цінностей; • прагнення до моральних учинків; • активність та самостійність у прийнятті рішень щодо поведінки

Відповідно до розроблених критеріїв та показників окреслюємо такі рівні у визначенні моральної культури як цілісного психологічного утворення дитини-дошкільника (див. табл. 2.2.).

Рівні моральної культури старшого дошкільника

Рівень	Опис змісту характеристики
<p>Високий (достатньо актуалізований)</p>	<p>Дитина обізнана з нормами моралі, вміє формулювати моральні судження, має стійкі моральні потреби, що мотивують її до дотримання моральних норм та протидії їх порушенню, характеризується розвиненістю моральних почуттів (співпереживання, співчуття, совісті), здатністю до вольової регуляції власної моральної поведінки, спрямованістю на здійснення моральних учинків</p>
<p>Помірний (помірно актуалізований)</p>	<p>Знання та судження дитини про моральні норми не завжди відзначаються достатньою глибиною; вона розуміє значення нормативно-моральної поведінки, проявляє адекватні емоційні реакції в ситуаціях морального змісту, відчуває труднощі у здійсненні вольового регулювання власної моральної поведінки, несистематично дотримується моральних норм у своїх учинках</p>
<p>Середній (накопичувальний)</p>	<p>Знає про необхідність дотримання моральних норм, але дотримується їх лише в ситуаціях, коли нехтування ними загрожує неприємностями (ситуаційна вихованість), емоційно-ціннісне ставлення до оточення має вибірковий характер і залежить від особистісної позиції дитини; проявляє здатність до здійснення морального вибору у своїй діяльності, але не завжди йому слідує</p>
<p>Низький (не актуалізований)</p>	<p>Має уявлення про моральні норми, але не мотивована їх дотримуватися; характеризується нестабільністю емоційного стану і прояву моральних почуттів; навички моральної поведінки не сформовані, поводить відповідно до норм лише за контролю з боку дорослих</p>
<p>Недостатній (потенційний)</p>	<p>Уявлення про моральні норми лише формуються; емоційний стан не стабільний, моральних почуттів не проявляє; уникає проявів моральної поведінки – власне «Я» ставить над усе; міра моральної вимогливості до себе та інших не сформована</p>

Для визначення моральної культури дошкільників нині використовують низку методик і тестів. Презентуємо перший тест – авторська розробка Л. В. Лохвицької «Знайди схожість».

Даний тест підходить для дітей від 4-ох років. Дітям пропонують розглянути картинку з трьома персонажами (для хлопчиків – Так, Тік, Тук; для дівчаток – Ла, Лі, Лу), про яких потім читають розповіді. Важливо, щоб імена були вигаданими і не викликали асоціацій з реальними дітьми.

Далі використовують такі запитання, наприклад: «Який(а) хлопчик (дівчинка) поводить себе гідно? На кого ти хотів(ла) би бути схожим(ою)?».

Якщо дитина відповідає на обидва запитання однаково або, щоб показати себе в кращому світлі перед дорослими, обирає першого з описаних персонажів. Необхідно скористатися додатковими запитаннями проблемного характеру, наприклад: «Можливо, все-таки не слід одразу пробачити, а варто дочекатися, коли у тебе просять вибачення, адже повинен кривдник усвідомити свою провину?».

Всі відповіді дітей фіксують у таблиці цифрами 1, 2, 3, які позначають кількість набраних балів. Якщо дитина обрала першого персонажа (Така, Ла), вона отримує 3 бали, якщо другого (Тіка, Лі) – 2, коли третього (Тука, Лу) – 1 бал. Сума балів показує рівень обізнаності дошкільника з нормами моральної поведінки, що проявляється у його моральних судженнях, готовності / неготовності пробачити образу і бажанні поводитися морально.

Далі потрібно співвіднести бали та рівні моральної ідентифікації (див. Додаток А).

Під час даного дослідження ми ставимо собі за визначити рівень моральної ідентифікації дітей дошкільного віку

З метою зменшення суб'єктивності отриманих результатів і досягнення їх більшої вірогідності в основу емпіричного дослідження покладено такі принципи як: комплексність, єдність якісного і кількісного аналізу.

У результаті використання діагностичної методики Л. В. Лохвицької «Знайди схожість» були отримані такі дані, що свідчать про різні рівні моральної ідентифікації у дітей дошкільного віку. При цьому були розглянуті такі рівні моральної ідентифікації: високий (достатньо актуалізований), помірний (помірно актуалізований), середній (накопичувальний), та низький (не актуалізований) (див. Додаток Б).

Загалом дітям старшого дошкільного віку притаманний високий рівень моральної ідентифікації. Так наприклад з 21 дітей, у семи дітей високий рівень моральної ідентифікації, що означає, що дитина обізнана з нормами моралі, вміє формулювати моральні судження, має стійкі моральні потреби, що мотивують її до дотримання моральних норм та протидії їх порушенню, характеризується розвиненістю моральних почуттів, здатністю до вольової регуляції власної моральної поведінки, спрямованістю на здійснення моральних учинків.

У шести дітей помірний рівень моральної ідентифікації, це означає, що знання та судження дитини про моральні норми не завжди відзначаються достатньою глибиною; вона розуміє значення нормативно-моральної поведінки, проявляє адекватні емоційні реакції в ситуаціях морального змісту, відчуває труднощі у здійсненні вольового регулювання власної моральної поведінки, несистематично дотримується моральних норм у своїх учинках.

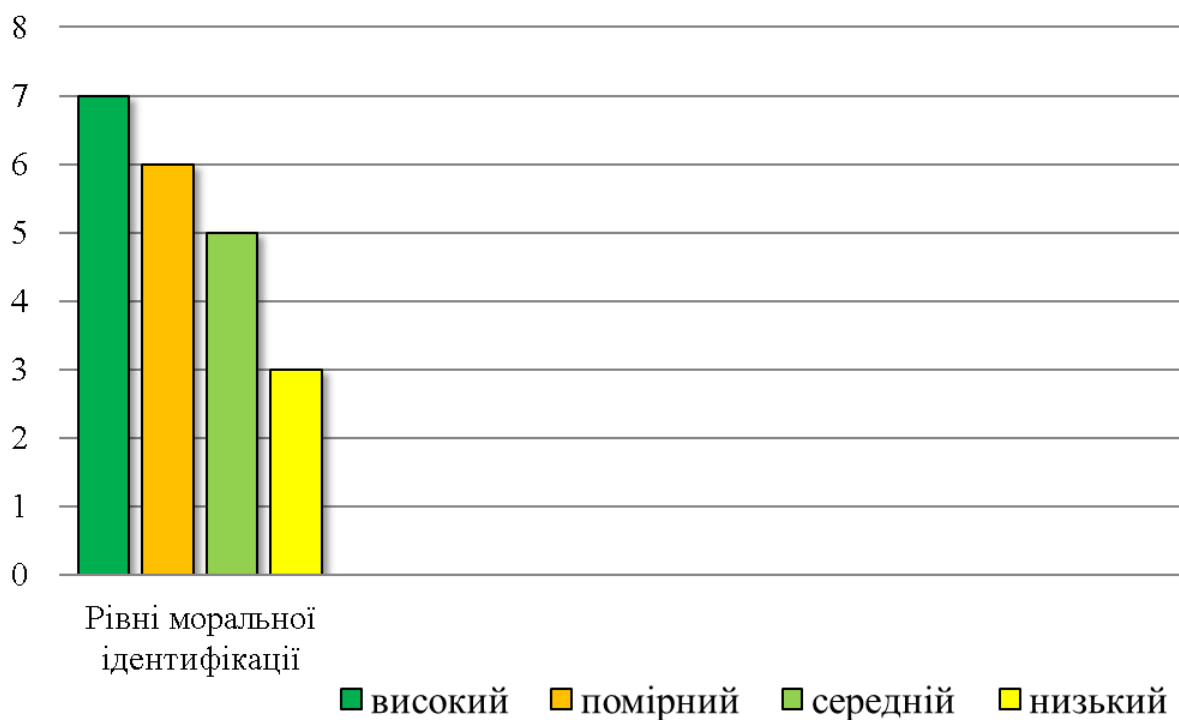
П'ять дітей мають середній рівень моральної ідентифікації, це означає, що дитина знає про необхідність дотримання моральних норм, але дотримується їх лише в ситуаціях, коли нехтування ними загрожує неприємностями, емоційно-ціннісне ставлення до оточення має вибірковий характер і залежить від особистісної позиції дитини; проявляє здатність до здійснення морального вибору у своїй діяльності, але не завжди йому слідує.

Троє дітей із 21 мають низький рівень моральної ідентифікації. Характеризується це тим, що дитина має уявлення про моральні норми, але не мотивована їх дотримуватися; характеризується нестабільністю емоційного стану

і прояву моральних почуттів; навички моральної поведінки не сформовані, поводиться відповідно до норм лише за контролю з боку дорослих. (Графік 2.1).

Графік 2.1

Прояв різних рівнів моральної ідентифікації

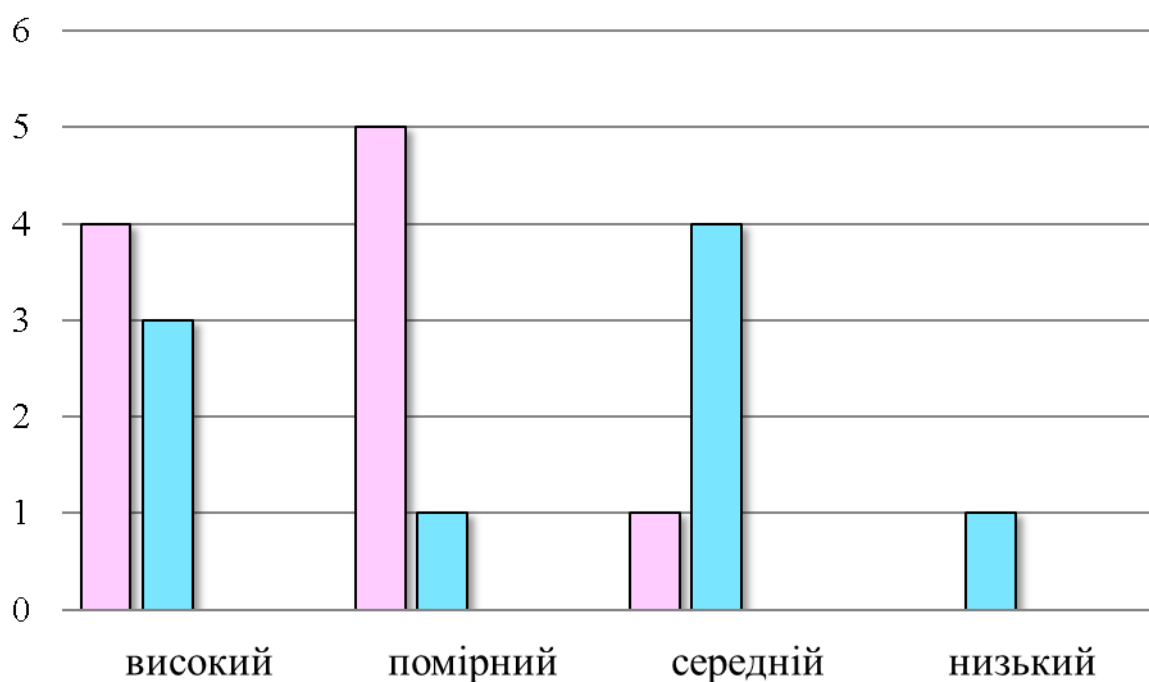
Отримані результати показують значні відмінності в рівнях моральної ідентифікації хлопців і дівчат дошкільного віку. Так виявилось більше дівчаток (4) з достатньо актуалізованим, ніж хлопчики (3); помірно актуалізований рівень мають 5 дівчат і 1 хлопчик; накопичувальний рівень мають 1 дівчинка і 4 хлопчики; не актуалізований рівень дівчата не мають, а у хлопців це 3 людини.

Отже, моральні вихованість більше сформована у дівчаток, ніж у хлопчиків. Це можна пояснити тим, що дівчатка дещо випереджають хлопчиків у моральному розвитку через більшу соціалізованість, зокрема, в ігровій діяльності. (Графік 2.2.)

Графік 2.2.

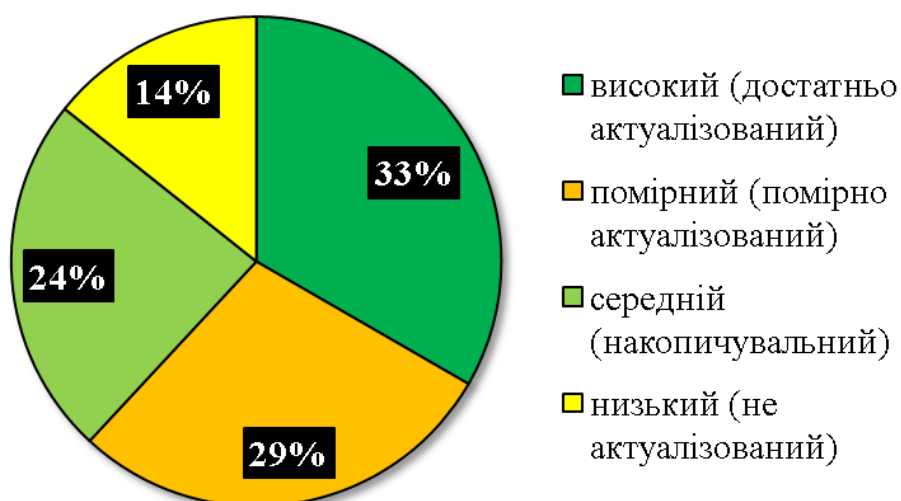
Порівняння рівнів моральної ідентифікації у хлопців та дівчат

Загальні результати по методиці Л. В. Лохвицької «Знайди схожість» визначення рівня моральної ідентифікації дітей дошкільного віку наступні: з 21 дошкільників, лише у 7 високий рівень моральної ідентифікації (33 %), у 6 дітей помірний рівень (29 %), у 5 дітей середній рівень (24 %) та у 3 низький рівень моральної ідентифікації. (Діаграма 2.1.).

Діаграма 2.1.

Рівень моральної ідентифікації (у %)

Друга методика – анкета з елементами кейс-методу створено нами на основі матеріалів американських педагогів Марти Ноли та Тіни Мелті «Простягни руку допомоги».

В нашій анкеті представлені такі етапи дослідження:

1. Вивчення особливостей сприйняття і розуміння емоційного стану дитини за зображеннями на картині.
2. Дослідження проявів співпереживання в ситуаціях прогнозування власної поведінки (індивідуальна бесіда за запропонованими ситуаціями).
3. Фіксування проявів емпатії у створеній ситуації («коробка пожертвувань»).

Напередодні з дітьми проводиться гра-вікторина, за участь у якій вони отримують по дві іменні наклейки. При чому увага фіксується на тому, що ці наклейки їм дали за перемогу, що діти вибороли їх у інших гравців.

Наступного дня учасникам дослідження пропонують розглянути зображення незнайомих дітей на картинках. Доречно використати репродукції картин «Заплакані діти» італійського художника Джованні Браголін.

Показуючи зображення дітей, які видаються чимось засмученими або скривдженими (запропоновані репродукції), з дошкільнятами проводять коротку бесіду.

Потім вихованцям пропонують віддати цим дітям свої наклейки: «У нас є коробка пожертвувань, і ми можемо покласти туди будь-яку кількість наших фішок-наклейок для засмучених дітей. Вони будуть раді отримати такі подарунки. Чи хочемо ми допомогти таким дітям, щоб їхній настрій поліпшився і вони не плакали?». Після таких слів наголошують на іншій думці: «Ви не повинні віддавати обидві свої наклейки, якщо не хочете. Це ваші власні наклейки, ви їх отримали за те, що перемогли в грі». Після цього вихователь виходить з кімнати, нібито у справах.

Старшим дошкільнятам картинки не показують, а роблять словесне повідомлення: «Часто трапляється, що діти, які живуть не поряд з нами, потрапляють у якусь неприємну пригоду. Вони засмучуються, іноді навіть

плачуть. Я відчуваю жалість до таких дітей, хочеться їм хоч чимось допомогти». Ставляться такі питання: «Чи траплялося вам помічати, що хтось потребує співчуття і допомоги? Чи часто вам доводилося допомагати у таких випадках? Як саме ви це робили?».

Всі відповіді дітей позначають кількістю набраних балів (окремо для спрямованості дії та для визначення емоційної значущості).

Критерії оцінювання

1. Спрямованість дії. Критерієм визначення емпатійних дій є передусім розуміння психічного стану іншої людини. На першому рівні це розуміння без зміни власного стану (в його основі лежить когнітивна емпатія).

Другий рівень передбачає емоційну емпатію, що проявляється не тільки в розумінні стану іншої людини, а й у співпереживанні та співчутті, тобто в емпатійних реакціях (перший варіант – це найпростіше співпереживання, другий – перехідна форма від емоційної до дієвої емпатії, що виражається у прояві співчуття, в основі якого лежить потреба у благополуччі іншої людини).

Третій рівень – вища форма емпатії, що охоплює когнітивний, емоційний і поведінковий компоненти. Вона повною мірою виражає міжособистісну ідентифікацію, яка є не тільки ментальною (сприйняття і розуміння почуттів іншого) та чуттєвою (співпереживання), а й дієвою. На цьому рівні проявляються реальні дії та поведінкові акти з надання допомоги і підтримки іншому.

2. Визначення емоційної значущості. Між трьома формами емпатії існують складні взаємозалежності компонентів співпереживання, що включають: розуміння, співчуття, співдію, співпереживання, співрадість тощо. Вони по-різному проявляються у дітей дошкільного віку.

Сума балів показує рівень проявів співчуття (див. Додаток В).

У результаті використання діагностичної методики «Простягни руку допомоги» були отримані такі дані, що свідчать про різні рівні прояву співчуття у дітей дошкільного віку. При цьому були розглянуті такі рівні прояву співчуття:

високий (достатньо актуалізований), помірний (помірно актуалізований), середній (накопичувальний), та низький (не актуалізований) (див. Додаток Г).

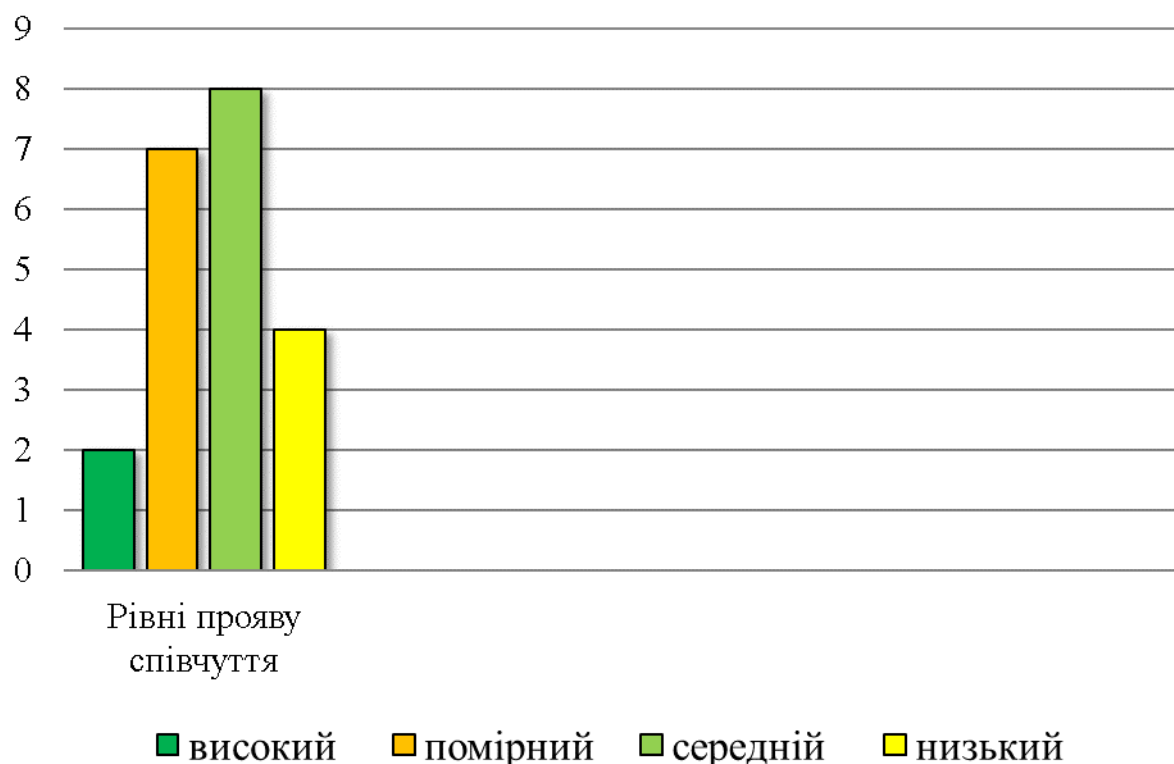
Загалом дітям дошкільного віку притаманний середній рівень прояв співчуття. Так, з 21 дітей вісім дітей мають накопичувальний рівень прояву співчуття. Це означає, що дитина тримає під контролем свої почуття, думки, емоції, не завжди здатна поділитися наболілою душевною проблемою. Розуміє емоційні метушіння інших людей, але вважає, що не варто виставляти свої почуття напоказ.

Сім дітей мають помірно актуалізований рівень прояву співчуття, що характеризується тим, що дитина не завжди відчуває яскраві емоції від переживань. Дитина відокремлює свої емоційні проблеми від проблем інших людей, стороннім людям співпереживає рідше чим близьким.

Чотирьом дітям притаманний низький рівень прояву співчуття. Це означає, що дитина відчуває труднощі у спілкуванні, не вміє співпереживати, емоційно відгукуватися на почуття. Не розуміє вчинків, скоєних під впливом душевних поривів.

Лише двом дошкільникам притаманний високий рівень прояву співчуття. Він характеризується тим, що дитина відчуває яскравий емоційний відгук на переживання. Часто не відокремлює свої емоційні проблеми від проблем інших людей, однаково співпереживає близьким і стороннім людям. Дітям із високим рівнем прояву співчуття притаманні такі риси, як чуйність, уважність, інтерес до партнера, толерантність, здатність до співчуття та реальної допомоги, тактовність, ввічливість. (Графік 2.3).

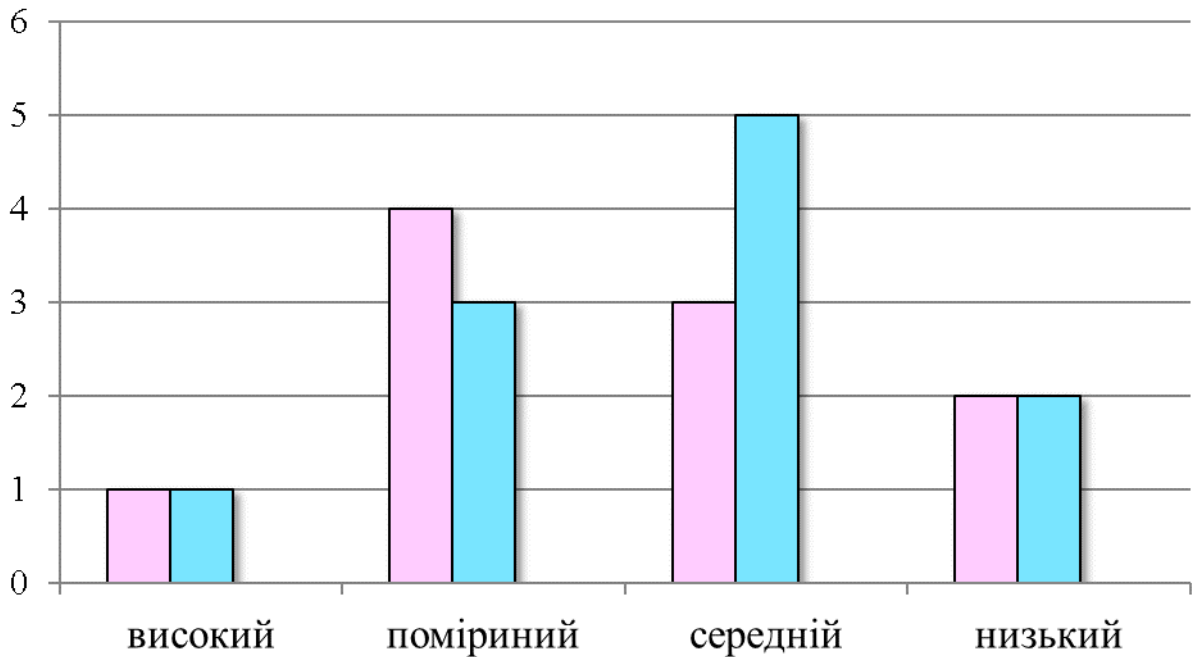
Прояв різних рівнів співчуття

Щодо статевих відмінностей, то виявилось, що дівчатка значно краще піддаються проявам співчуття. Нами виявлено, що високий рівень сформованості прояву співчуття однаковою мірою притаманний дівчаткам (1) і хлопчикам (1). З помірним рівнем прояву співчуття дівчаток 4, а хлопчиків 3. Натомість з середнім рівнем розвитку більше хлопчиків (5), ніж дівчаток (3). Цікавим є те, що низький рівень прояву співчуття притаманний однаково, що дівчатам (1), що хлопцям (1). (Графік 2.4.)

Графік 2.4.

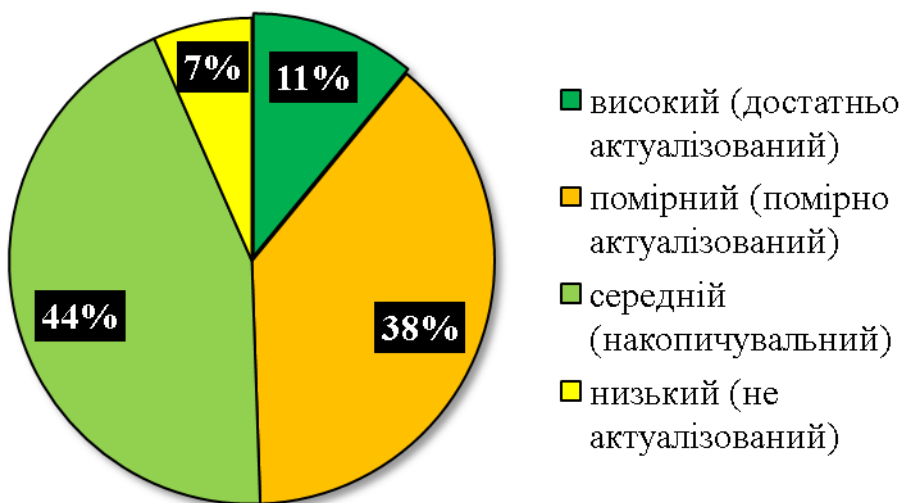
Порівняння рівнів прояву співчуття у хлопців та дівчат

Загальні результати по методиці «Простягни руку допомоги» прояву співчуття дітей дошкільного віку наступні: з 21 дошкільників, лише у 2 високий рівень прояву співчуття (11%), у 7 дітей помірний рівень (38%), у 8 дітей середній рівень (44%) та у 4 низький рівень прояву співчуття. (Діаграма 2.2.)

Діаграма 2.2.

Рівень прояву співчуття (у %)

Третя методика «Бесіда», створена на основі посібника С. І. Заболоцької.

Якісний аналіз полягав в з'ясуванні адекватності чи неадекватності оцінки та емоційної реакції дитини на моральну поведінку. (див. Додаток Д).

Відповіді дітей давали значний матеріал для якісного аналізу рівня сформованості у них моральної оцінки. Так, наприклад, на питання «Чи ти знаєш добру (злу) людину?» – майже всі діти говорили «так», пояснюючи, що це мама або тато, сестра, брат, бабуся та ін. На питання «Яка людина добра(зла)?» – діти відповідали впевнено, декількома реченнями з прикладами. Зустрічались такі відповіді: «Добра людина – це так, яка робить добрі вчинки» чи «Коли людина всіх любить», «Це та людина, яка піклується про котиків та песиків, про старших людей».

На запитання «Який ти: добрий чи злий?» – діти говорили: «добрий». Один хлопчик (Вадим.) сказав, що він злий, але не зумів пояснити, чому він так вважає, відчував радість.

Питання «Як відрізнити добрих людей від злих?» – в деяких дітей викликало ускладнення. Діти відчули труднощі під час відповіді на питання: «Як це – бути неуважним до іншої людини?».

На питання «Чи добре, коли про когось піклуєшся?», «Чи треба говорити правду?», «Яка це скромна людина?» дошкільники відповідали невпевнено.

На питання, в яких запитувалось: «Ти добре чи погано вчинив?» або «Це добре чи погано?», – діти завжди відповідали більш упевнено і швидко. Якщо ж другою частиною питань було «чому?», то діти достатньо чітко аргументували свою відповідь, хоча деякі діти саме при таких питаннях відчували труднощі.

Таким чином дошкільники можуть давати моральні оцінки певним діям, вчинкам і навіть людям, але вони не завжди можуть це пояснити, бо не знають суті певних понять і рис, тому не завжди можуть дати адекватну моральну оцінку (див. Додаток Е).

Загалом низький рівень сформованості морального оцінювання був виявлений у шести дошкільників. Такі показники ми можемо пояснити тим, що

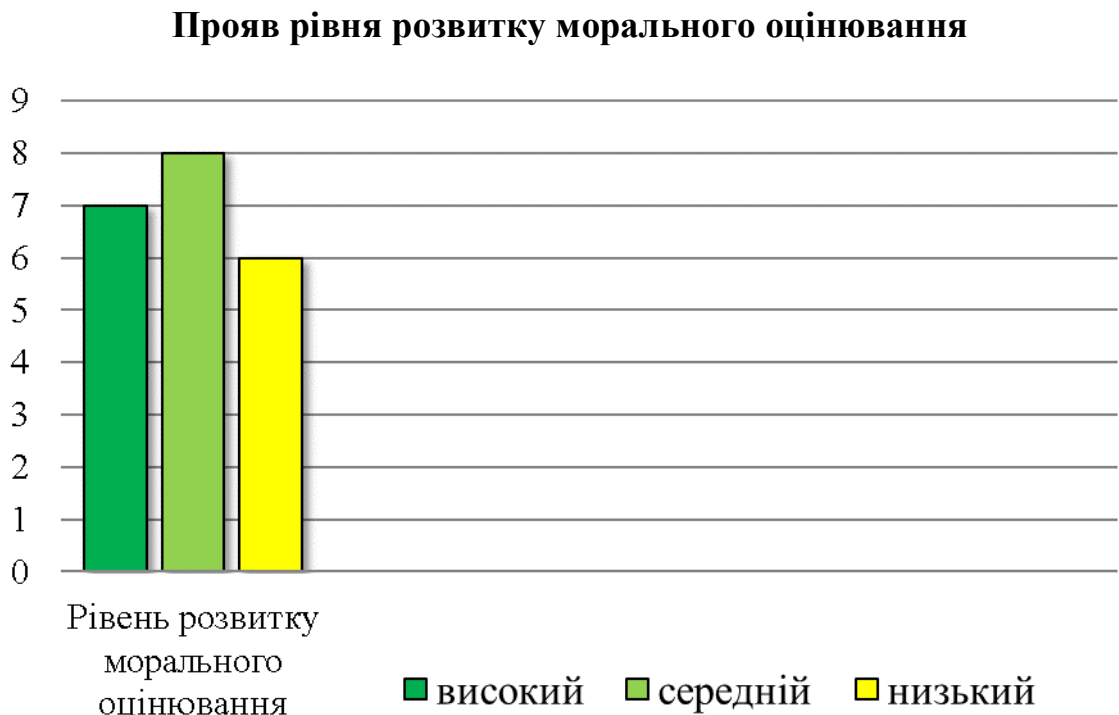
діти не володіють критеріями оцінювання моральної поведінки, вони дуже рідко оцінюють власну поведінку та не сприймають оцінок дорослих власної поведінки.

У більшості дітей (8) моральна оцінка сформована на середньому рівні. Середній рівень морального оцінювання у дошкільників характеризується тим, що вони епізодично оцінюють власні вчинки, хоча частіше дають оцінку вчинкам інших, але критеріями оцінювання моральної поведінки діти не володіють, проте з допомогою дорослого можуть це робити.

Високий рівень морального оцінювання виявлено у семи дітей. Це є характерним саме для старших дошкільників з більшим досвідом переживання моральних ситуацій у житті, що відповідає віковій групі 6 років.

Узагальнені кількісні дані про особливості розвитку моральної оцінки в дітей дошкільного віку, представлені на графіку 2.5.

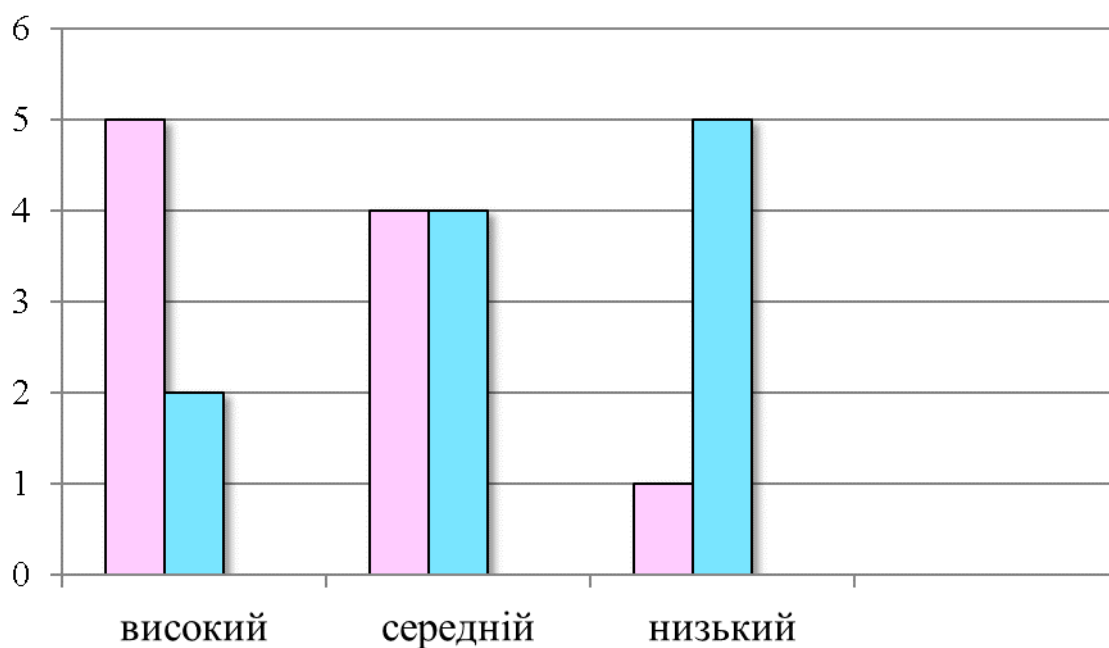
Графік 2.5.

Розглянемо статеві відмінності у рівні розвитку морального оцінювання у дошкільників. З високим рівнем виявилось більше дівчаток, ніж хлопчиків, відповідно – 5 і 2, з середнім рівнем однаково виявлено і дівчат 4 і хлопців 4. З низьким рівнем більше хлопчиків (5), ніж дівчаток (1). (*Графік 2.6.*)

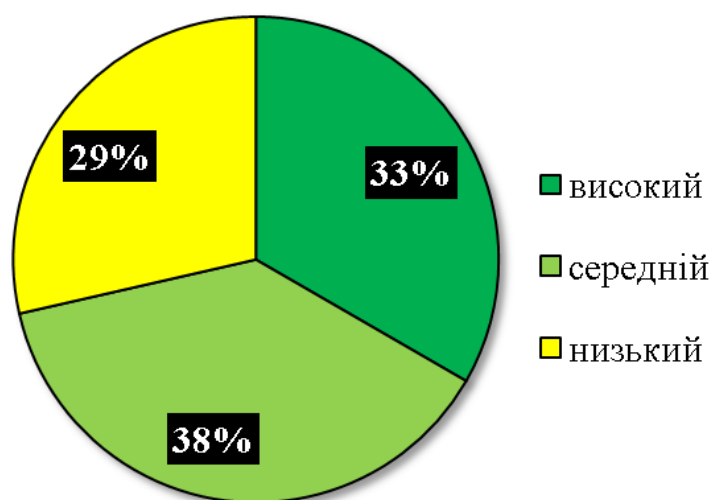
Порівняння рівнів розвитку морального оцінювання

Загалом у 33 % дітей було виявлено високий рівень розвитку морального оцінювання, середній рівень у – 38 %, і низький рівень розвитку морального оцінювання у 29 %. (Діаграма 2.3.)

Діаграма 2.3.

Рівень розвитку морального оцінювання (у %)

Такі показники ми можемо пояснити тим, що більшість дітей все ж таки володіють критеріями оцінювання моральної поведінки, але деякі дуже рідко оцінюють власну поведінку та не сприймають оцінок дорослих власної поведінки.

Проаналізуємо результати емпіричного дослідження. Щоб комплексно визначити рівень моральної культури дошкільника та інтегральної особистісної якості, необхідно вивести сумарну оцінку отриманих за трьома тестами результатів і обчислити середнє арифметичне.

Звідси маємо такі результати: 26% дітей старшого дошкільного віку мають високий рівень моральної культури. Такі діти мають достатній обсяг знань про моральні норми і правила, розуміють необхідність їх дотримання, виявляють моральні якості без внутрішньої боротьби, уміють аналізувати ситуацію вибору, знайти альтернативу та адекватно їх оцінити.

Діти з високим рівнем моральної культури свої вчинки мотивують прагненням безкорисливо робити добро іншим, виявляють безпосереднє доброзичливе ставлення до однолітків. Такі діти здатні похвалити однолітка, використовуючи у мовленні описові характеристики, згадки про себе зустрічаються вкрай рідко, діти намагаються надати допомогу однолітку.

В центрі уваги таких дітей стоїть інший, як рівноцінна особистість, адже коли діти проявляють інтерес до однолітка, вони не порівнюють себе з іншими і не демонструють свої переваги.

Співпереживання невдач та співрадість успіхам однолітка – ключові якості дітей з високим рівнем моральної культури. Проявляючи інтерес до однолітка, вони не порівнюють себе з іншими. Індиферентні чи неадекватні реакції на оцінку дорослого не спостерігається, діти повністю підтримують дорослого, як у заохоченні, так і в осудженні дій іншого.

У 22% дітей старшого дошкільного віку зустрічається помірний рівень моральної культури. Достатня глибина не присутня в моральних знаннях та моральних судженнях дітей.

Діти розуміють, що таке моральна поведінка, вони проявляють адекватні емоції в ситуаціях морального вибору, відчувають труднощі у здійсненні регулювання власної моральної поведінки, несистематично дотримуються моральних норм у своїх учинках.

Середній рівень моральної культури притаманний 30% дітей старшого дошкільного віку. Такий рівень характеризується тим, що дошкільники, загалом мають достатній рівень знань про зміст моралі та орієнтуються у значенні моральних норм, здебільшого правильно аналізують ситуації вибору. Поведінка таких дітей загалом позитивна, проте в окремих випадках може не мати морального змісту.

Вчинки супроводжуються цілою гамою емоційних переживань: замішання, почуття провини, якщо вони відчувають, що вчинили не добре, і, навпаки, яскраве демонстрування свого вчинку, якщо він є моральним.

Діти по різному висловлюються про однолітків, часто згадують себе в контексті їх взаємин, порівнюючи себе з ними та демонструючи свої переваги над однолітками. Характерною для цих дітей є «прагматична допомога» однолітку: спочатку все для себе, а тоді, щоб бути хорошим для інших і відповідати моральним еталонам. Моральна поведінка цих дітей виробляється не безпосереднім ставленням, а прагненням виглядати добрими у власних очах і в очах інших.

Моральний розвиток цих дітей характеризується перш за все засвоєнням моральних норм, як засобів регулювання власної поведінки, усвідомлення власного «Я» відбувається через затвердження особистісних переваг стосовно інших, що є засобом самоствердження.

Дошкільники здатні співпереживати і допомагати одноліткам, хоч і крізь призму себе. Вони погоджуються з оцінкою дорослого і орієнтуються на неї, дають адекватну моральну оцінку своїм вчинкам.

Низький рівень моральної культури притаманний 22% дітей старшого дошкільного віку. Такі діти мають обмежені знання про зміст моральних норм та

правил поведінки, не завжди розуміють їх значення, незважаючи на наявність адекватних моральних суджень, не мають сформованої моральної поведінки.

Мотивом вчинків таких дітей є стійкий егоїзм. Вони виявляють егоцентричне ставлення до однолітка, при якому власні інтереси дитини стоять на першому місці. Самооцінка таких дітей має необ'єктивний характер, не збігається з реальним моральним значенням дій дитини.

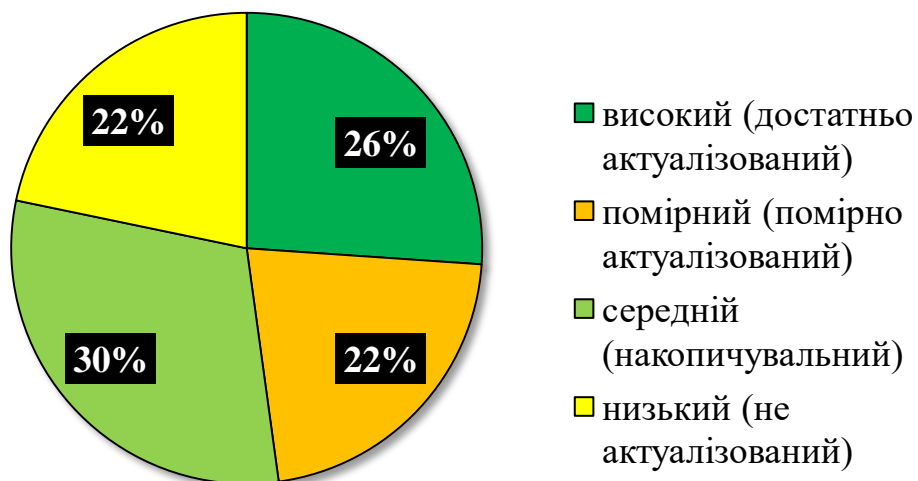
Такі діти насміхаються з однолітків, Позитивні оцінки стосовно інших дітей є зустрічаються вкрай рідко.

У ситуаціях морального вибору систематично порушують моральні норми та правила. Такі діти якщо і проявляють елементарну моральність, то не без шкоди для себе, частіше за все це є результатом впливу зовнішніх чинників.

Прояви емоційної реакції можуть мати неадекватний характер: такі діти підтримують осуд дорослого стосовно іншого і проявляють негативні емоції у відповідь на заохочення. (Діаграма 2.4.)

Діаграма 2.4.

Рівень моральної культури дошкільників (у %)

Отже, можемо сказати, що співвіднесення рівня моральної вихованості дошкільника за всіма критеріями, допоможе виявити здобутки та прогалини у

моральному вихованні й окреслити напрями пошуку ефективних технологій та методик реалізації його завдань.

2.3. Корекція рівня моральної культури дітей старшого дошкільного віку

Опираючись на теоретичний аналіз та результати емпіричного дослідження нами розроблена система формування моральної культури у дітей дошкільного віку.

Метою формувального експерименту стало створення системи формування моральної культури, перш за все через уявлення про моральну поведінку, актуалізації морального оцінювання поведінки інших людей, героїв казок та інших літературних творів.

Виходячи з цієї мети, ми поставили перед собою такі завдання:

1. Забезпечити формування якостей і рис особистості дошкільника, враховуючи рівень моральної ідентифікації та рівень прояву співчуття;
2. Розробити навчальні заняття з розвитку моральної культури у дошкільників, завдяки яким дошкільник: усвідомлює і приймає цінність дорослого чи ровесника, у нього формуються особистісні риси, оволодіває умінням оцінювати моральні дії, вчинки іншого, власної поведінки та поведінки ровесників і дорослих, навчається морально взаємодіяти з оточуючими, що перетворює процес формування і розвитку моральної культури в процес становлення моральної особистості взагалі;
3. Скласти анкету для батьків з метою розширити їх уявлення про моральну культуру та збагатити досвід ефективного її формування у дітей.

Результати констатувального етапу дослідження засвідчили, що рівень розвитку моральних форм поведінки у більшості дошкільників не досягає того рівня розвитку, який забезпечує успішне становлення дошкільника як моральної особистості у майбутньому.

У зв'язку з цим пропонуємо заняття, в якому розкриваються особливості роботи з дошкільниками з низьким рівнем розвитку моральної культури, яка має свої особливості прояву у когнітивній, емоційній та поведінковій сфері.

У конспекті заняття «Котик та Півник» ми ставимо собі за мету формувати моральні уявлення на прикладі аналізу конкретних ситуацій і вчинків казкових героїв; розвивати у дітей вміння морально аналізувати власні та чужі вчинки не орієнтуючись на зовнішні чинники, розвивати уміння слухати і розуміти послідовність дій, робити висновки, розвивати уяву, мислення.

Використовуємо гру «Чарівна паличка», яка створить сприятливу атмосферу для спільної роботи. Вихователь дає «чарівну паличку» дітям. Діти по черзі доторкаються один до одного паличкою, після чого потрапляють у чарівну країну казок. Після причитування вихователем казки «Котик та півник», діти за допомогою запитань вихователя аналізують казку, з метою закріплення уявлень в дошкільників про моральну поведінку.

В своєму конспекті ми використовуємо такий метод формування уявлень про моральну поведінку, як гра-драматизація по казці. Метою даного методу є навчання активному стилю спілкування, методам передачі інформації і прийому зворотного зв'язку, формування моральних моделей поведінки, які б сприяли дружбі між дітьми, створення позитивного емоційного настрою та адекватних, повних уявлень про моральну поведінку. Дітям пропонується по-черзі брати роль одного з героїв казки, а потім дати їм оцінку як моральних чи аморальних.

Вихователь підводить підсумки заняття, чітко повторюючи послідовність того, що відбувалося на занятті, дітей відзначають за заслуги, підкреслюється важливість набутого досвіду, обговорюються конкретні ситуації реального життя, в яких діти можуть використовувати новий досвід.

В кінці заняття діти з вихователем прощаються з казкою (див. Додаток Є).

Ми вважаємо, що доцільно використовувати літературну спадщину В. О. Сухомлинського для дошкільників, плекаючи в них духовність, душевність, та моральну культуру.

Казковий світ Василя Сухомлинського це невичерпне джерело:

- розвитку соціально – емоційної сфери дітей;
- розвитку особистих якостей, які зумовлюють моральну поведінку,
- навчання дітей емоційно–естетично сприймати навколишній світ, сприяння розвитку дитячої уяви та фантазії;
- пробудження вміння бачити, захоплюватись і цінувати прекрасне у всьому: природі, творах мистецтва;
- заохочення дітей до складання казок, віршів, оповідань.

Тому ми розробили конспект заняття «Твори добро», в якому ми ставимо собі за мету ознайомити дітей з оповіданням В. О. Сухомлинського, закріпити поняття добрий і поганий вчинок за допомогою картинок під час гри; розвивати вміння слухати і розуміти послідовність дій, робити висновки, розвивати уяву, мислення; виховувати у дітей повагу до людей, які творять добро на землі, викликати бажання наслідувати їх та самим робити добрі справи.

Хід заняття розвивається так: спочатку діти відгадують загадку з метою з'ясування про кого йтиме мова на занятті. Після прослуховування оповідання В. О. Сухомлинського «Покинуте кошеня» вихователь проводить бесіду з дошкільниками. Цікавим на нашу думку є такий етап, як з'ясування ідеї твору, виведення морального правила. Дітям ставиться таке питання: Чого вчить ця казка?

В заключній частині ми використали дидактичну гру «Добре чи погано». Вихователь показує картинки із зображення добрих і поганих вчинків, якщо добрий, то діти показують сонечко, а якщо поганий – хмаринку, і пояснюють чому це так (див. Додаток Ж).

У межах закладу дошкільної освіти важливою умовою формування моральної культури є робота з батьками дошкільників. З ними варто проводити бесіди, семінари, та групові дискусії, щодо моральної культури дошкільників. За потреби, батьки можуть продовжити співпрацю з психологом у рамках консультативної роботи.

У цьому контексті нами було розроблено анкета для батьків, що допомагає виявити моральні форми поведінки у дошкільників.

Анкета складена так, що висвітлюються питання щодо, сімейних методів виховання, моральної поведінки вдома, про покарання, як метод виховання, емоції та стосунки в колективі.

Опираючись на данні опитування батьків, вихователь може скласти план роботи з батьками. Пропонуємо вихователям звертати увагу батьків на:

- здійснення позитивного впливу при вихованні дітей і звернення їх уваги на наслідки їх моральної чи неморальної поведінки для розвитку їх особистості;
- необхідність власного позитивного прикладу на виховання дитини. Рекомендуємо позитивно та активно емоційно реагувати на моральні форми поведінки їх дітей. Одночасно не так активно реагувати на проступки дітей, а заспокоївши дитину, встановивши безпосередній психологічний контакт, доступно проаналізувати суть вчинку та показати приклад правильної дії;
- не використовувати покарання як метод виховання, а також не вказувати на переваги іншої дитини над власною;
- продуктивний час проведений з дитиною, потрібно читати з нею казки, разом переглядати мультфільми з обговоренням їх моральної суті (див. Додаток 3).

Отже, реалізація програми формування моральної культури у дошкільників передбачала групову заняття з дітьми, використовуючи морально-етичні бесіди та казки В. О. Сухомлинського, просвітницьку роботу з батьками, яка повинна бути спрямована на становлення в дошкільників повноцінної моральної культури.

2.4. Аналіз результатів формування моральної культури у дітей дошкільного віку

Проаналізуємо результати реалізації програми формування моральної культури дітей старшого дошкільного віку. З цією метою було проведено контрольний експеримент.

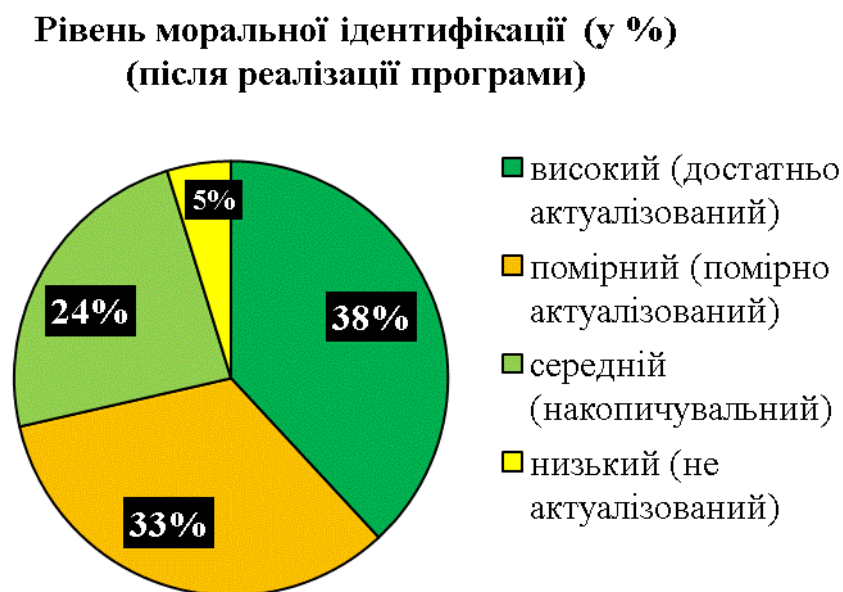
Так, якщо до початку реалізації в групі дітей були 7 (33%) дошкільників з високим рівнем сформованості моральної ідентифікації, то після реалізації програми у групі стало 8 (38%) – збільшилося на одного дошкільника.

Помірно актуалізований рівень моральної ідентифікації був притаманний 6 (29%) дошкільникам, після програми – 7 (33%) – збільшилося на одного дошкільника.

Цікавим є те що середній (накопичувальний) рівень моральної ідентифікації мало 5 (24%) дітей, і після програми, кількість дітей не змінилася, також 5 дітей (24%).

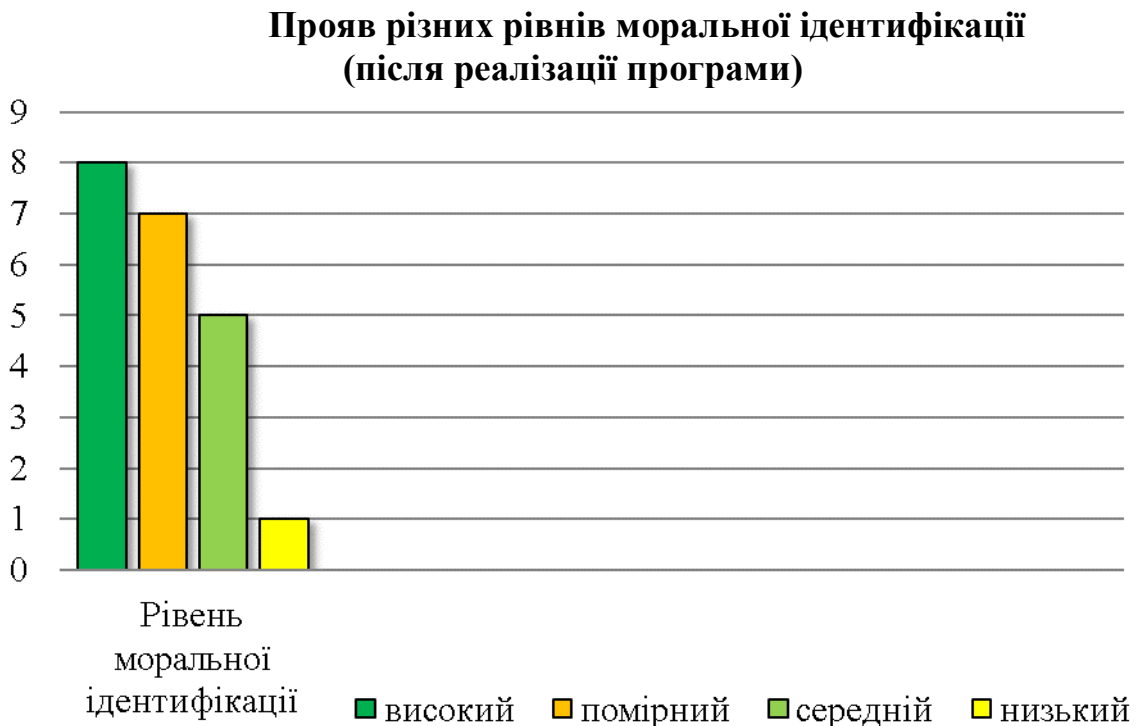
З низьким рівнем сформованості моральної ідентифікації в групу було 3 (14%) дітей, після програми кількість зменшилась до однієї дитини (5%). (Діаграма 2.5.)

Діаграма 2.5.

Отже, після реалізації формувальної програми в групі дітей більше дошкільників з високим та помірним рівнем сформованості моральної ідентифікації за рахунок того, що кількість дітей з низьким рівнем зменшилась. (Графік 2.7.)

Графік 2.7.

Після реалізації програми виявлено, що дітям дошкільного віку притаманний помірний рівень прояв співчуття. Так, якщо помірно актуалізований рівень прояву співчуття, був притаманний 7 (38%) дошкільникам, а після реалізації 10 (48%), що характеризується тим, що тепер більша кількість дітей завжди відчуває яскраві емоції від переживань. Діти відокремлюють свої емоційні проблеми від проблем інших людей, стороннім людям співпереживають рідше чим близьким.

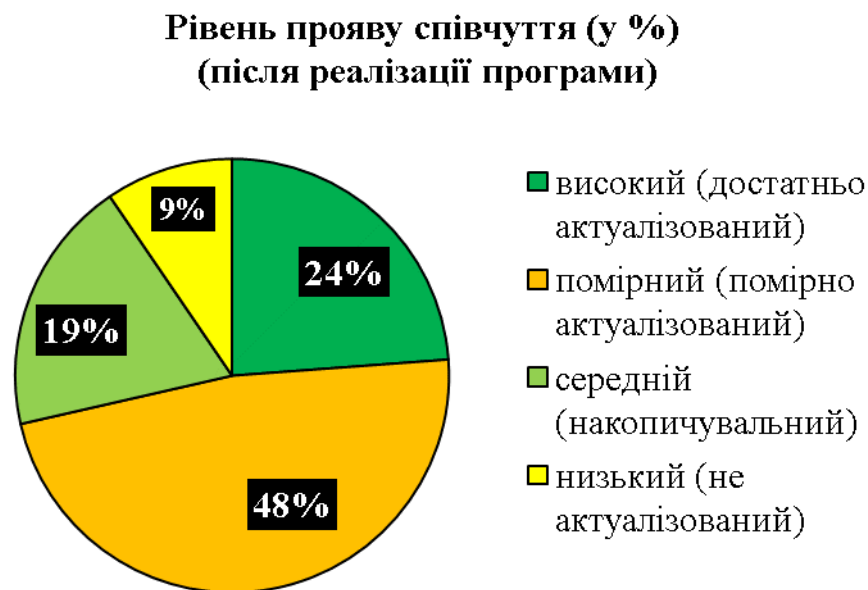
Так, якщо до початку реалізації в групі дітей було лише 2 (10%) дітей з високим рівнем прояву співчуття, то після програми стало 5 (24%). На нашу думку це хороший показник, адже він характеризується тим, що дитина відчуває яскравий емоційний відгук на переживання. Часто не відокремлює свої емоційні проблеми від проблем інших людей, однаково співпереживає близьким і

стороннім людям. Дітям із високим рівнем прояву співчуття притаманні такі риси, як чуйність, уважність, інтерес до партнера, толерантність, здатність до співчуття та реальної допомоги, тактовність, ввічливість

8 (38%) дітей до реалізації програми мали середній рівень прояву співчуття, після – 4 (19%). Це означає, що тепер менша кількість дітей не завжди здатна поділитися наболілою душевною проблемою. Розуміє емоційні метушіння інших людей, але вважає, що не варто виставляти свої почуття напоказ.

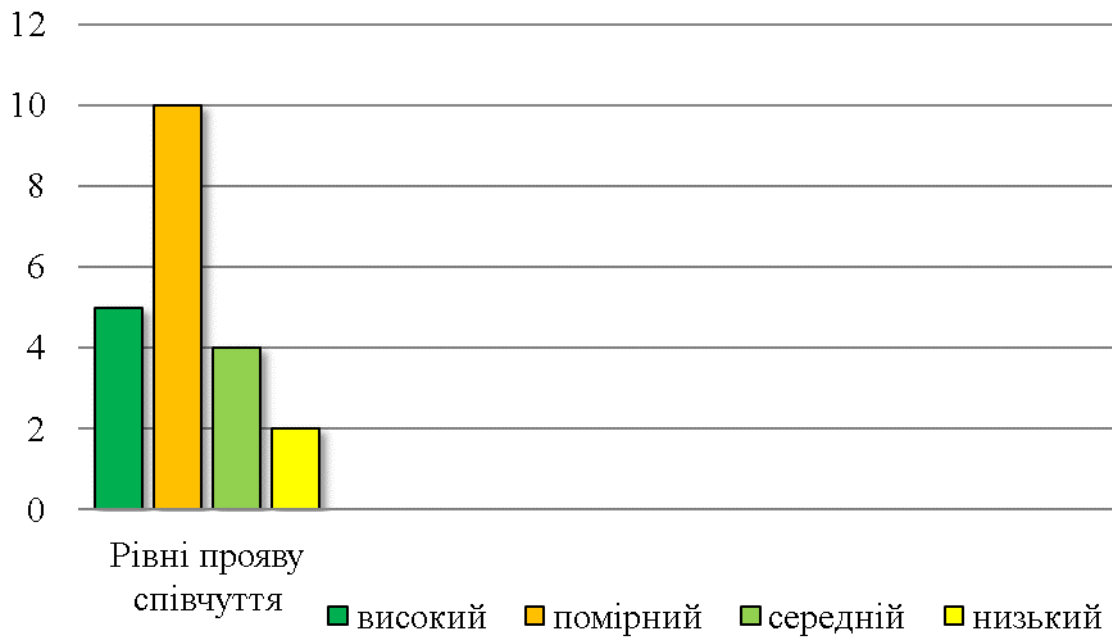
У 4 (19%) дітей до реалізації програми було виявлено низький рівень прояву співчуття, а вже після програми кількість дітей зменшилася до 2 (9%). Це означає, що тільки дві дитини відчують труднощі у спілкуванні, не вміють співпереживати, емоційно відгукуватися на почуття. (Діаграма 2.6.)

Діаграма 2.6.

Отже, після реалізації формульованої програми в групі дітей більше дошкільників з помірним рівнем сформованості прояву співчуття за рахунок того, що кількість дітей з середнім та низьким рівнем зменшилась. (Графік 2.8.)

**Прояв різних рівнів співчуття
(після реалізації програми)**

Після реалізації програми виявлено, що у дітей дошкільного віку переважає середній рівень морального оцінювання. Так, як до програми низький рівень сформованості морального оцінювання був виявлений у 6 (38%) дошкільників, а після програми у 3 (14%), то завдяки цьому виросла кількість дітей з середнім та високим рівнями.

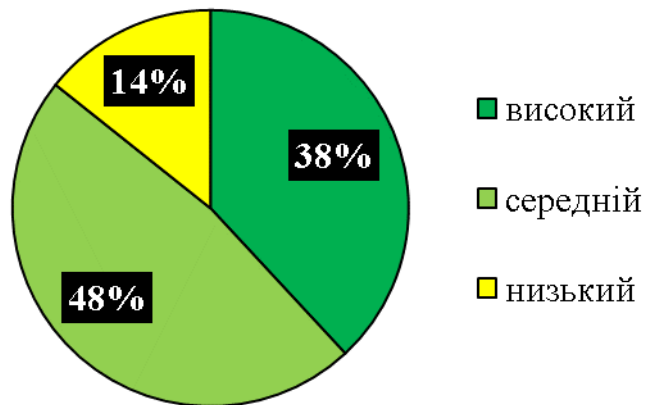
На середньому рівні у групі дітей відбулися такі зміни: поповнилася кількість дітей з низькорівневої групи, тобто до реалізації програми у 8 (38%) дошкільників моральна оцінка була сформована на середньому рівні, після реалізації – у 10 (48%) дошкільників, що характеризується тим, що вони епізодично оцінюють власні вчинки, хоча частіше дають оцінку вчинкам інших, але критеріями оцінювання моральної поведінки діти не володіють, проте з допомогою дорослого можуть це робити. Ми вважаємо це добрим показником.

У високорівневій групі дітей відбулися такі зміни: поповнилася кількість дітей з низькорівневої групи. Високий рівень морального оцінювання до реалізації було виявлено у 7 (33%) дітей, а після реалізації показник збільшився до 8 (38%) дітей, які володіють критеріями оцінювання моральної поведінки, але

деякі дуже рідко оцінюють власну поведінку та не сприймають оцінок дорослих власної поведінки. (Діаграма 2.7.)

Діаграма 2.7.

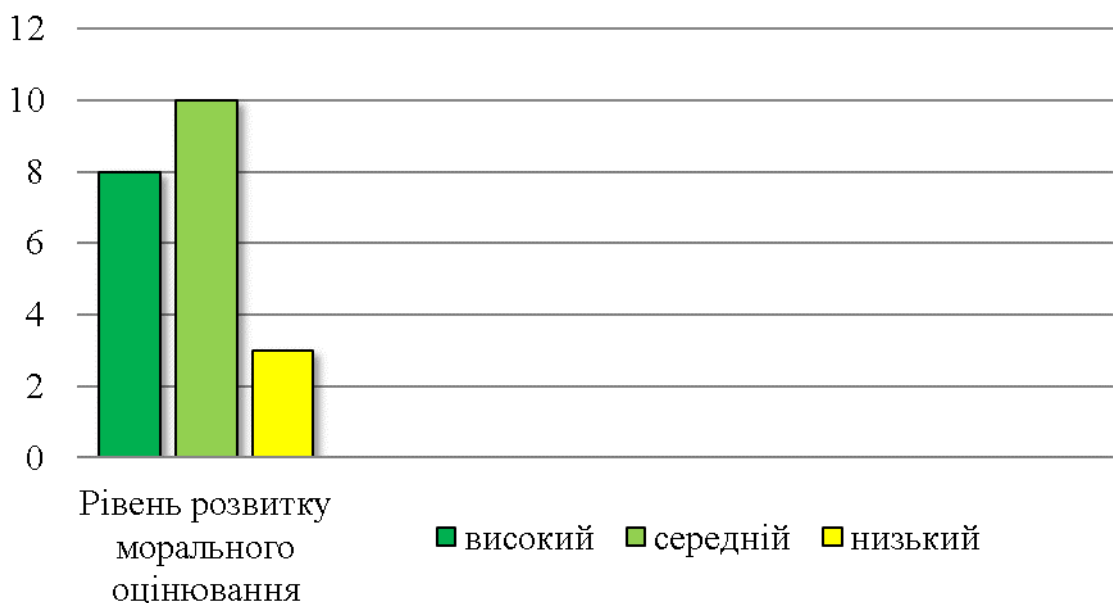
**Рівень розвитку морального оцінювання (у %)
(після реалізації програми)**

Отже, після реалізації формувальної програми в групі дітей більше дошкільників з середнім рівнем сформованості морального оцінювання за рахунок того, що кількість дітей з низьким рівнем зменшилась. (Графік 2.9.)

Графік 2.9.

**Прояв рівня розвитку морального оцінювання
(після реалізації програми)**

У результаті контрольного експерименту визначено психолого-педагогічні умови розвитку моральної культури у дошкільників, зокрема:

1. Поєднання зацікавленого емоційного ставлення дитини до всіх елементів моральної культури з розумінням їх змісту;
2. Психологічна підтримка дитини в ухваленні рішення щодо розв'язання певної моральної ситуації, у дотриманні моральних норм та правил. Одночасно дотримання моральних норм та правил не повинно відбуватися тільки через контроль з боку дорослих і через страх покарання за їх недотримання;
3. Позитивне підкріплення моральної поведінки дитини (похвала, заохочення) також пов'язувати це із взаємодією із дорослими;
4. Аналіз та осмисленням літературних джерел (казок, оповідань, притч, віршів) та мультфільмів. Важливим для дошкільника є ідентифікація з позитивними героями. Оцінюючи героїв і суперечливу моральну ситуацію, дошкільник звертається до своїх уявлень і намагається прийняти правильне рішення, дотриматись моральних правил, що сприяє формуванню його уявлень про моральну культуру та її елементи на глибшому рівні;
5. Сімейні цінності та життєві сценарії достойного життя у ролі еталону моральної поведінки.
6. Навчально-ігрова діяльність, як форма засвоєння досвіду моральної поведінки. В умовах взаємодії з однолітками дошкільник може перевірити правильність своїх уявлень про елементи моральної культури, побачити помилки чи випадки неморальної поведінки.

У зв'язку з цим можемо зробити висновок, що програма формування рівня моральної культури дітей старшого дошкільного віку показала гарні результати протягом терміну реалізації два тижні з 05.10.2020. по 19.10.2020 року.

Результат програми показав: високий рівень моральної культури підвищився з 26 % до 34% дошкільників. На 8% дітей підвищився показник, це пояснюється тим, що програма повпливала на моральну культуру дітей, і тепер діти мають достатній обсяг знань про моральні норми і правила, розуміють

необхідність їх дотримання, виявляють моральні якості без внутрішньої боротьби, уміють аналізувати ситуацію вибору, знайти альтернативу та адекватно їх оцінити.

В центрі уваги таких дітей стоїть інший, як рівноцінна особистість, адже коли діти проявляють інтерес до однолітка, вони не порівнюють себе з іншими і не демонструють свої переваги.

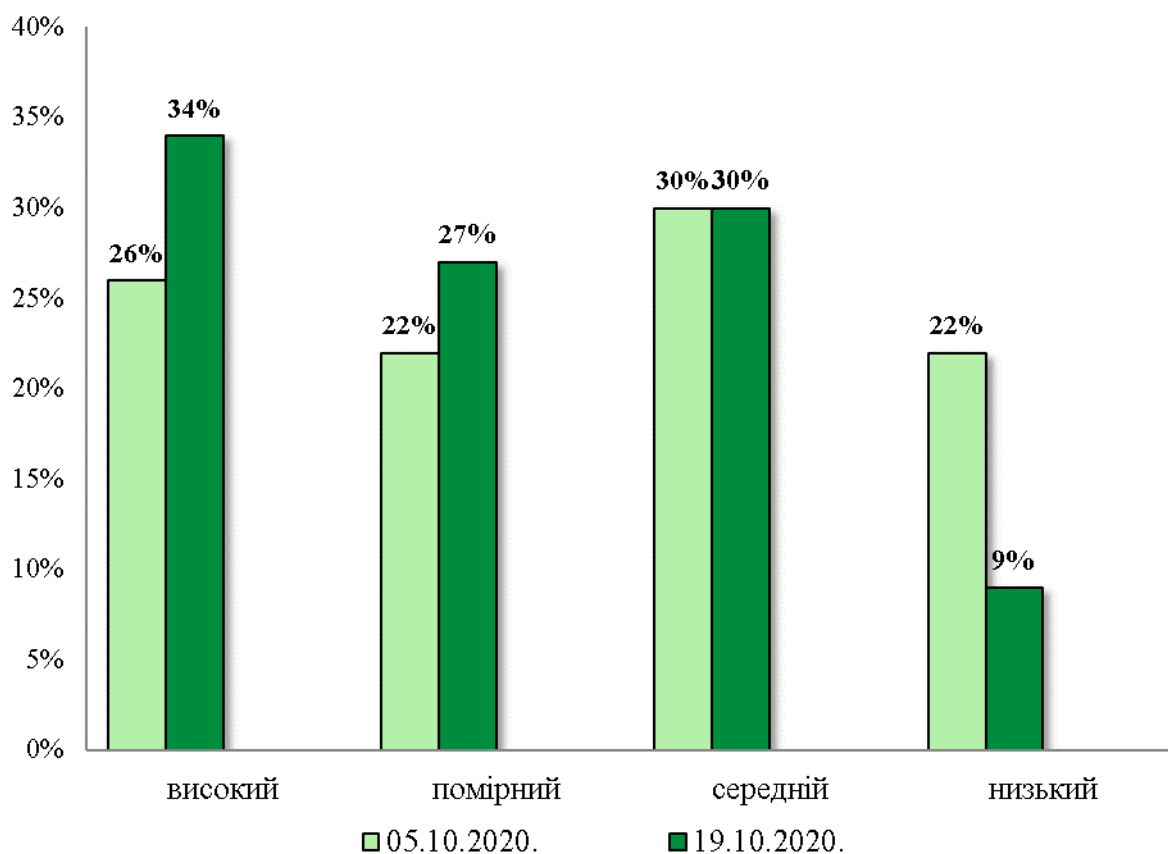
Група дітей з помірним рівнем моральної культури також має добрі показники, адже до програми 22% дітей після – 27%. На 5% дітей більше розуміють, що таке моральна поведінка, вони проявляють адекватні емоції в ситуаціях морального вибору, відчують труднощі у здійсненні регулювання власної моральної поведінки, несистематично дотримуються моральних норм у своїх учинках.

Цікавим, є те, що середній рівень моральної культури залишився на тому, ж рівні що і був до програми – 30% дітей старшого дошкільного віку. Такий рівень характеризується тим, що дошкільники, загалом мають достатній рівень знань про зміст моралі та орієнтуються у значенні моральних норм, здебільшого правильно аналізують ситуації вибору. Поведінка таких дітей загалом позитивна, проте в окремих випадках може не мати морального змісту.

Низький рівень моральної культури зменшився з 22% до 9% дітей старшого дошкільного віку. Такі показники не можуть не радувати, адже всього 9% дітей мають обмежені знання про зміст моральних норм та правил поведінки, не завжди розуміють їх значення, незважаючи на наявність адекватних моральних суджень, не мають сформованої моральної поведінки. У ситуаціях морального вибору систематично порушують моральні норми та правила. Такі діти якщо і проявляють елементарну моральність, то не без шкоди для себе, частіше за все це є результатом впливу зовнішніх чинників. *(Графік 2.10.)*

Графік 2.10.

**Порівняння рівнів моральної культури дошкільників у %
(«до» та «після» реалізації програми)**

Отже, на підставі об'єктивних та суб'єктивних показників оцінювання розвитку моральної культури старших дошкільників можна вважати, що їх розвиток достовірно відбувся за період реалізації програми, зокрема, збільшилася кількість дітей у високорівневій та помірнорівневій групах, зменшилася кількість дітей в низькорівневій групі.

Висновки до другого розділу

Проаналізовано сучасний педагогічний досвід у системі дошкільної освіти, завдяки якому ми можемо зробити висновки.

Визначено, що морально-виховну роботу з дошкільниками доцільно проводити використовуючи морально-етичні оповідання, адже вони, сповнені людяності й життєвої мудрості, допомагають дітям формувати позитивне ставлення до оточуючих та до себе.

Також з'ясовано, що важливою умовою виховання моральної культури є опанування емоції, завдяки обговоренню з дітьми того, що сталося, учити адекватно виражати свої емоції і приймати правильні рішення.

Виявлено, зв'язок морального виховання з естетичним і важливість такого зв'язку для дітей старшого дошкільного віку.

Обґрунтовано структуру моральної культури до якої відносять: когнітивний, емоційно-ціннісний та поведінковий складники, які важливі для визначення комплексного рівня їх сформованості.

Також проаналізовані такі рівні моральної культури старших дошкільників, як: високий (достатньо актуалізований), помірний (помірно актуалізований), середній (накопичувальний), низький (не актуалізований), недостатній (потенційний).

Визначена структура і процедура експериментального дослідження формування моральної культури дошкільників.

Визначено, що згідно з результатів методики Л. В. Лохвицької «Знайди схожість» для визначення рівня моральної ідентифікації дітей, 7 (33%) дітей мають високий рівень, 6 (29%) – помірний, 5 (24%) – середній, 3 (14%) – низький рівні моральної ідентифікації дітей.

Методика «Бесіда» на основі посібника С. І. Заболоцької для визначення рівня морального оцінювання дошкільників показала такі результати: 7 (33%) дітей мають високий рівень, 8 (38%) – середній, 6 (38%) – низький рівні морального оцінювання.

Розроблена анкета з елементами кейс-методу для визначення рівня прояву співчуття «Простягни руку допомоги», результати якого показали, що 2 (10%) дітей мають високий рівень, 7 (38%) – помірний, 8 (38%) – середній, 4 (19%) – низький рівні прояву співчуття.

Виявлено, що середній рівень моральної культури притаманний більшості (30%) дітей старшого дошкільного віку. Такий рівень характеризується тим, що дошкільники, загалом мають достатній рівень знань про зміст моралі та орієнтуються у значенні моральних норм, здебільшого правильно аналізують ситуації вибору. Поведінка таких дітей загалом позитивна, проте в окремих випадках може не мати морального змісту.

На підставі результатів дослідження розроблено конспекти занять для формування в дошкільників уявлень про моральну культуру «Котик та Півник», «Твори добро» за мотивами оповідання В. О. Сухомлинського.

Створена анкета для батьків, що допомагає виявити моральні форми поведінки у дошкільників. Робота з батьками спрямована на становлення в дошкільників повноцінної моральної культури.

Проведений контрольний експеримент в ході якого проаналізовано результати реалізації програми формування моральної культури дітей старшого дошкільного віку.

Визначено, що після реалізації програми формування моральної культури дітей старшого дошкільного віку показники покращилися:

- 8 (38%) дітей мають високий рівень, 7 (33%) – помірний, 5 (23%) – середній, 1 (5%) – низький рівні моральної ідентифікації дітей;
- 8 (38%) дітей мають високий рівень, 10 (48%) – середній, 3 (14%) – низький рівні морального оцінювання;
- 5 (24%) дітей мають високий рівень, 10 (48%) – помірний, 4 (19%) – середній, 2 (9%) – низький рівні прояву співчуття.

Згідно програми встановлено, що високий рівень моральної культури притаманний більшості (34%) дітей старшого дошкільного віку. Такий рівень

характеризується тим, що мотивом вчинків дітей є прагнення безкорисливо робити добро іншим, вони проявляють безпосереднє доброзичливе ставлення до однолітків. Оцінки інших переважно позитивні, вони здатні схвалювати однолітка, давати йому поради, підказувати, намагаються допомогти.

Здатні до співпереживання невдач однолітка і співрадіють його успіхам. Самооцінка критична, об'єктивна. Проявляючи інтерес до однолітка, вони не порівнюють себе з іншими і не демонструють свої переваги, що свідчить про особливе ставлення, при якому в центрі уваги дитини стоїть інший. Цей інший виступає для них як рівноцінна особистість.

З'ясовано, що на підставі об'єктивних та суб'єктивних показників оцінювання розвитку моральної культури старших дошкільників можна вважати, що їх розвиток достовірно відбувся за період реалізації програми, зокрема, збільшилася кількість дітей у високорівневій та помірнорівневій групах, зменшилася кількість дітей в низькорівневій групі.

ВИСНОВКИ

Проведений науково-теоретичний аналіз проблеми виховання моральної культури дітей старшого дошкільного віку, аналіз сучасного педагогічного досвіду у системі дошкільної освіти та характеристика особливостей визначення рівня моральної вихованості дошкільнят дали підставу зробити такі висновки:

1. Узагальнюючи, можна зазначити, що більшість вчених (Є. М. Водовозова, О. С. Зубра, Н. М. Болдирєв, Р. В. Павелків, О. С. Зубра, Т. І. Паніманська, С. Ф. Русова, Л. В. Лохвицька та ін.) розглядають моральне виховання, як цілеспрямований і систематичний вплив на свідомість, почуття й поведінку дітей з метою формування в них моральних якостей, що проявляються в дотриманні норм суспільної моралі.

Своїм дослідженням ми підтвердили уже відоме положення про те, що моральна культура – інтегральна особистісна якість, що передбачає сформованість моральних знань і суджень, розвиненість моральних емоцій і почуттів, прийняття моральних норм у внутрішній план дій, що проявляється у моральному виборі й відповідних учинках.

До структури моральної культури входить культура моральної свідомості та культура моральної поведінки.

Встановлено, що дошкільники завдяки емоціям не лише відчують, сприймають, уявляють чи розуміють навколишню дійсність, а й переживають її. Сукупність емоцій і почуттів становлять емоційну сферу людини. Розвиненість почуттів, здатність оптимально управляти своїми емоціями це все розкриває емоційну культуру дошкільника.

Емоційна культура дошкільника – це здатність дитини адекватно виявляти власні емоції і реагувати на емоції інших, керувати емоційним станом і емоційними реакціями на зовнішні і внутрішні впливи.

Емоції в період дошкільного дитинства виконують функції регулятора поведінки і сприяють формуванню оцінного ставлення до оточення. Для дітей є характерним поділ на «хороші» й «погані» вчинки, що зумовлюються

відповідними емоціями і як наслідок – накопичення моральних звичок і навичок поведінки, а в підсумку – зростання показників моральної культури.

Встановлено, що культура моральної свідомості – це об'єднання суспільної та індивідуальної свідомості, що спрямований на оволодіння ціннісними якостями суспільних відносин та вчинків людей, які відповідають моральним нормам та правилам.

З'ясовано, що моральна самосвідомість, становлення якої відбувається в дошкільному віці, є основою процесу морального виховання. Складниками моральної самосвідомості є моральна саморегуляція, моральна самооцінка.

Розвиток моральної самосвідомості в період дошкільного віку має рівневу характеристику, від нульової до п'ятої. Пік припадає на віковий діапазон 3-4 роки, коли з'являється «вісь совісті».

Совість є показником моральної самосвідомості і її структурним компонентом, що виступає центральною сутнісною характеристикою особистості. Розвиток моральної самосвідомості є індикатором у визначенні виховних впливів на дошкільника.

З'ясовано, що поняття «моральний мотив» трактують як спонукання до моральної дії, що полягає в готовності поступитися заради іншого. Розвиток моральних мотивів поведінки в дітей має на меті скеровування ними особистих дій і вчинків, що базуються на дотриманні загальноприйнятих норм моралі.

Виявлено, що формування моральної поведінки відбувається на основі таких складників: сприйняття ситуації, її переживання, що веде до морального осмислення й мотивів поведінки, вибір дії і вчинку, моральна спрямованість поведінки. Компонентами, що складають мотиваційну спрямованість моральної поведінки, є моральні потреби, моральні мотиви, моральна самосвідомість і самооцінка, моральні почуття, емоції і переживання.

Проаналізувавши методи формування моральної культури особистості старших дошкільників ми дізналися, що до них відносяться: методи стимулювання моральних почуттів і мотивів поведінки, методи формування

моральної свідомості, методи формування моральної поведінки. Тому вихователі повинні організувати цілеспрямовану систематичну роботу, яка поєднує методи різних груп та різноманітні форми педагогічного впливу на дітей, з ознайомлення старших дошкільників з правилами поведінки, формуванню у них відповідних навичок і звичок.

2. В практичній частині дослідження виховання моральної культури старших дошкільників проаналізовано сучасний педагогічний досвід у системі дошкільної освіти.

Визначено, що морально-виховну роботу з дошкільниками доцільно проводити використовуючи морально-етичні оповідання, адже вони, сповнені людяності й життєвої мудрості, допомагають дітям формувати позитивне ставлення до оточуючих та до себе.

Також з'ясовано, що важливою умовою виховання моральної культури є опанування емоції, завдяки обговоренню з дітьми того, що сталося, учити адекватно виражати свої емоції і приймати правильні рішення.

Виявлено, зв'язок морального виховання з естетичним і важливість такого зв'язку для дітей старшого дошкільного віку.

Обґрунтовано структуру моральної культури до якої відносять: когнітивний, емоційно-ціннісний та поведінковий складники, які важливі для визначення комплексного рівня їх сформованості.

Також проаналізовані такі рівні моральної культури старших дошкільників, як: високий (достатньо актуалізований), помірний (помірно актуалізований), середній (накопичувальний), низький (не актуалізований), недостатній (потенційний).

Визначена структура і процедура експериментального дослідження формування моральної культури дошкільників.

Визначено, що згідно з результатів методики Л. В. Лохвицької «Знайди схожість» для визначення рівня моральної ідентифікації дітей, 7 (33%) дітей

мають високий рівень, 6 (29%) – помірний, 5 (24%) – середній, 3 (14%) – низький рівні моральної ідентифікації дітей.

Методика «Бесіда» на основі посібника С. І. Заболоцької для визначення рівня морального оцінювання дошкільників показала такі результати: 7 (33%) дітей мають високий рівень, 8 (38%) – середній, 6 (38%) – низький рівні морального оцінювання.

Розроблена анкета з елементами кейс-методу для визначення рівня прояву співчуття «Простягни руку допомоги», результати якого показали, що 2 (10%) дітей мають високий рівень, 7 (38%) – помірний, 8 (38%) – середній, 4 (19%) – низький рівні прояву співчуття.

Виявлено, що середній рівень моральної культури притаманний більшості (30%) дітей старшого дошкільного віку. Такий рівень характеризується тим, що дошкільники, загалом мають достатній рівень знань про зміст моралі та орієнтуються у значенні моральних норм, здебільшого правильно аналізують ситуації вибору. Поведінка таких дітей загалом позитивна, проте в окремих випадках може не мати морального змісту.

На підставі результатів дослідження розроблено конспекти занять для формування в дошкільників уявлень про моральну культуру «Котик та Півник», «Твори добро» за мотивами оповідання В. О. Сухомлинського.

Створена анкета для батьків, що допомагає виявити моральні форми поведінки у дошкільників. Робота з батьками спрямована на становлення в дошкільників повноцінної моральної культури.

Проведений контрольний експеримент в ході якого проаналізовано результати реалізації програми формування моральної культури дітей старшого дошкільного віку.

Визначено, що після реалізації програми формування моральної культури дітей старшого дошкільного віку показники покращилися:

- 8 (38%) дітей мають високий рівень, 7 (33%) – помірний, 5 (23%) – середній, 1 (5%) – низький рівні моральної ідентифікації дітей;

- 8 (38%) дітей мають високий рівень, 10 (48%) – середній, 3 (14%) – низький рівні морального оцінювання;
- 5 (24%) дітей мають високий рівень, 10 (48%) – помірний, 4 (19%) – середній, 2 (9%) – низький рівні прояву співчуття.

Згідно програми встановлено, що високий рівень моральної культури притаманний більшості (34%) дітей старшого дошкільного віку. Такий рівень характеризується тим, що мотивом вчинків дітей є прагнення безкорисливо робити добро іншим, вони проявляють безпосереднє доброзичливе ставлення до однолітків. Здатні до співпереживання невдач однолітка і співрадіють його успіхам. Проявляючи інтерес до однолітка, вони не порівнюють себе з іншими і не демонструють свої переваги, що свідчить про особливе ставлення, при якому в центрі уваги дитини стоїть інший. Цей інший виступає для них як рівноцінна особистість.

З'ясовано, що на підставі об'єктивних та суб'єктивних показників оцінювання розвитку моральної культури старших дошкільників можна вважати, що їх розвиток достовірно відбувся за період реалізації програми, зокрема, збільшилася кількість дітей у високорівневій та помірнорівневій групах, зменшилася кількість дітей в низькорівневій групі.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів порушеної проблеми та засвідчує необхідність її подальшого розроблення. Залишається актуальним подальше вивчення виховання моральної культури у дошкільників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИЙ ДЖЕРЕЛ

1. Аболіна Т. Г. Моральнісна культура в контексті соціокультурної динаміки / Т. Г. Аболіна – К.: Київський ун-т ім. Тараса Шевченка, 2010. – 399 с.
2. Адаменко Г. І. Предметова лекція «Картина». Зв'язок морального і естетичного виховання. / Г. І. Адаменко // Дошкільне виховання. – 2016. – № 2. – С. 5–7.
3. Артемова Л. В. Історія педагогіки України: навч. посіб. / Л. В. Артемова. – К.: Либідь, 2012. – 424 с.
4. Базовий компонент дошкільної освіти (нова редакція) – журнал Вихователь–методист дошкільного закладу. – 2012. – 63 с.
5. Бех І. Д. Виховання особистості / І. Д. Бех. – К.: Либідь, 2017. – 848 с.
6. Білоусова В. О. Теорія і методика гуманізації в дошкільному навчальному закладі / В. О. Білоусова. – К.: ІЗМН, 2017. – 192 с.
7. Богущ А. М. Довкілля: для дітей дошкільного віку: [метод. посіб. для вихователів дитсадків та батьків] / А. М. Богущ, В. Р. Ільченко. – Полтава: НМЦІЗО, 2013. – ч. 2. – 76 с.
8. Богданова О. С. Моральне виховання / О. С. Богданова, С. В. Черенкова. – К.: Просвіта, 2011. – 204 с.
9. Болдирєв Р. В. Родинно-сімейна енциклопедія / Р. В. Болдирєв. – К.: Богдана, 2015. – 171 с.
10. Борисова З. Н. Хрестоматія з історії дошкільної педагогіки / З. Н. Борисова, В. У. Кузьменко. – К.: Вища школа, 2014. – 511 с.
11. Бомаріс А. Допомога дітям зробити розумний вибір / Аріні Бомаріс // Серце освіти: навчимося жити разом: Вибрані доповіді, представлені на 16-й Міжнародній конференції ЮНЕСКО. – ЮНЕСКО: Офіс Бангкока, 2014. – С. 21–26.
12. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук – К.: Просвіта, 2015. – 456 с.
13. Войтко В. І. Педагогічні ідеї К. Д. Ушинського / В. І. Войтко, С. М. Полгородник, Н. П. Калениченко. – К.: Вища школа, 2008. – 340 с.

14. Вознюк Н. Етика / Н. Вознюк, О. Лященко. – К.: Центр навчальної літератури, 2018. – 212 с.
15. Водовозова Е. Н. Умственное и нравственное развитие детей от первого проявления сознания до школьного возраста / Е. Н. Водовозова. М.: Едиториал УРСС, 2016. – 400 с.
16. Волкова Н. П. Педагогіка: посібник для студентів вищих навчальних закладів / Н. П. Волкова. – К.: Академія, 2016. – 615 с.
17. Волосюк А. А. Духовно-моральне виховання дітей дошкільного віку засобами музичного та художньо-прикладного мистецтва: тематичний збірник праць / А. А. Волосюк, Л. А. Шишолік. – Рівне: РОІППО, 2017. – 50 с.
18. Галян О. І. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості на етапі дошкільного дитинства / О. І. Галян. – Дрогобич, 2019. – С. 64–76.
19. Гоулман Д. Емоційний інтелект / Д. Гоулман, С. Гумецкая. – Харків: Vivat, 2009. – 512 с.
20. Гусейнов А. А. Этика и мораль в современном мире / А. А. Гусейнов. – М.: Прогресс-Традиция, 2017. – С. 5–18.
21. Гусейнов А. А. Об этическом образовании / А. А. Гусейнов, Е. Л. Дубко. – М.: Гардарики, 2013. – С. 60–84.
22. Гусейнов А. А. Мораль и свобода выбора. Прикладная этика для магистрантов и профессоров / В. И. Бакштановский, В. В. Новоселов. – Тюмень, 2013. – С. 25–37.
23. Долина О. П. Українська мозаїка: / О. П. Долинна, О. В. Низковська, О. А. Копейкіна. – К.: АВДІ, 2018. – 376 с.
24. Дятленко Н. М. Психологічні умови розвитку самоповаги у дошкільників / Н. М. Дятленко. – К.: Київський міський педагогічний ун-т ім. Б. Д. Грінченка, 2016. – 20 с.
25. Эльконин Д. Б. Психология. Иллюстративный словарь / Д. Б. Эльконин. – Санкт-Петербург: ОЛМА-ПРЕСС Инвест, 2003. – 512 с.

- 26.Єрмаков І. Г. Життєва компетентнісність особистості: від теорії до практики / І. Г. Єрмаков – Запоріжжя: Центріон, 2015. – 640 с.
- 27.Заболоцька С. І. Психологічні умови розвитку моральних форм поведінки у навчально-ігровій діяльності дошкільників: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / С. І. Заболоцька; Нац. ун-т «Остроз. Акад». – Острог, 2013. – 20 с.
- 28.Зінкевич Н. О. Українське дошкілля: Збірка для читання і розповідання дітям старшого дошкільного і молодшого шкільного віку / Н. О. Зінкевич. – К.: Смолоскип, 2014. – 550 с.
- 29.Зеньковський В. В. Психологія дитинства [Електронний ресурс] / Офіційний сайт. Режим доступу: <http://www.xpa-spb.ru/libr/Zenkovskij/psihologiya-detstva-1924-all.html>
- 30.Зубра О. С. Культура особистості як духовна цінність: посіб. для педагогів, вихователів, вчителів, студентів / О. С. Зубра. – Мінськ: Універсітецкае, 2015. – 184 с.
- 31.Іванов Д. В. Поняття моральних уявлень у вітчизняній та зарубіжній психології / Д. В. Іванов, В. М. Міняров. – Мінськ: Беларуски книгазбор, 2015. – 184 с.
- 32.Карпенчук С. Г. Педагогічні ідеї А. С. Макаренка: гуманістичні контексти / С. Г. Карпенчук // Нова педагогічна думка. – 2017. – № 4. – С. 118–124.
- 33.Каплуновська О. М Моральні бесіди: діяльнісний підхід / О. М. Каплуновська // Дошкільне виховання. – 2016. – № 10. – С. 28–31.
- 34.Коваленко А. Хто справжній друг / А. Коваленко // Дошкільне виховання. – 2016. – № 10. – С. 26–27.
- 35.Крутій К. Л. Дитина в дошкільні роки / К. Л. Крутій. – Запоріжжя: ТОВ «ЛПКС», 2014. – 188 с.
- 36.Кремень В. Г. Енциклопедія освіти / В. Г. Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2011. – 140 с.

37. Кошелівська О. І. Стимулювання морального вибору дошкільників у процесі педагогічного впливу / О. І. Кошелівська. – К.: Нац пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2012. – 20 с.
38. Кульчицька О. І. Моральне виховання дошкільників / О. І. Кульчицька. – К.: Знання, 2017. – 32 с.
39. Кузьменко В. У. Розвиток індивідуальності дитини 3–7 років: / В. У. Кузьменко. – К.: НПУ, 2017. – 354 с.
40. Кулачківська С. Є. Я дошкільник / С. Є. Кулачківська, С. О. Ладивір. – К.: Нора-прінт, 2017. – 108 с.
41. Колберг Л. Методика оцінки рівня розвитку моральної свідомості / Л. Колберг // СПб. – 2012. – С. 103–112.
42. Ладивір С. О. Виховання гуманних почуттів у дітей / С. О. Ладивір, О. П. Долинна, В. К. Котирло. – Тернопіль: Мандрівець, 2010. – 168 с.
43. Лапченко І. О. Емоційне ставлення до себе та ровесників як чинник особистісного розвитку дитини дошкільного віку / І. О. Лапченко. – К.: Нац пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2016. – 20 с.
44. Лаптенюк О. С. Формування моральної культури особистості в системі освіти / О. С. Лаптенюк // Початкова школа. – 2015. – № 5. – С. 12–19.
45. Литвиненко І. Сучасна дитина у світі почуттів / І. Литвиненко // Дошкільне виховання. – 2019. – № 3. – С. 3–6.
46. Лохвицька Л. В. Барвисте життя: хрестоматія для читання дітям дошк. віку / Л. В. Лохвицька, Т. К. Андрющенко. – Тернопіль: Мандрівець, 2015. – 340 с.
47. Лохвицька Л. В. Дошкільна освіта: історія і сьогодення / Л. В. Лохвицька. – Тернопіль: Мандрівець, 2015. – 208 с.
48. Лохвицька Л. В. Психолого-педагогічна підготовка майбутніх фахівців дошкільної освіти до процесу морального виховання дітей / Л. В. Лохвицька // Рідна школа. – 2016. – № 12. – С. 70–74.
49. Лохвицька Л. В. Зарубіжні колеги про моральне виховання / Л. В. Лохвицька // Дошкільне виховання. – 2016. – № 5. – С. 8–11

50. Лохвицька Л. В. Розвивальне предметне середовище в дошкільних навчальних закладах / Л. В. Лохвицька. – К.: Ред. газет з дошк. та поч. освіти, 2017. – 80 с.
51. Лохвицкая Л. В. Методический инструментарий нравственного воспитания дошкольников / Л. В. Лохвицкая // Детский сад от А до Я. – 2017. – № 5. – С. 126–145.
52. Лохвицкая Л. В. Современные подходы к нравственному воспитанию дошкольников / Л. В. Лохвицкая // Современный детский сад. – 2017. – № 7. – С. 66–71.
53. Лохвицька Л. В. Моральне виховання: погляди класиків і практика сьогодення / Л. В. Лохвицька // Дошкільне виховання. – 2018. – № 12. – С. 21–23.
54. Люблинская А. А. О моральных представлениях и моральных привычках / А. А. Люблинская. – М.: Академия, 2008. – С. 296–302.
55. Мельникова Н. В. Нравственная сфера развития личности дошкольника [Електронний ресурс] / Офіційний сайт. Режим доступу: <http://shgpi.edu.ru/biblioteka/katfree/70.pdf>
56. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012 – 2021 роки [Електронний ресурс] / Офіційний сайт. Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/index.php/ua/>
57. Павелків Р. В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості у дитячому віці / Р. В. Павелків. – Рівне: Волинські обереги, 2014. – 248 с.
58. Піроженко Т. О. Особистість дошкільника: перспективи розвитку / Т. О. Піроженко. – Тернопіль: Мандрівець, 2013. – 136 с.
59. Поніманська Т. І. Дошкільна педагогіка / Т. І. Поніманська. – К.: Академвидав, 2014. – 456 с.
60. Поніманська Т. І. Моральне виховання дошкільників / Т. І. Поніманська, О. А. Козлюк, Л. І. Кузьмук. – К.: Вища школа, 2015. – 111 с.
61. Провозюк Г. Г. Дитина – диво світу / Г. Г. Провозюк, П. І. Білоус, Г. Ф. Яцук. – Тернопіль: Мандрівець, 2015. – 72 с.

- 62.Поніманська Т. І. Соціальний розвиток дитини (старший дошкільний вік) / Т. І. Поніманська, І. М. Дичківська. – К.: Генеза, 2015. – 88 с.
- 63.Пиаже Ж. Психологія інтелекту. Генезис числа у ребенка / Ж. Пиаже; ред. В. Н. Садовский, Э. Г. Юдин. – Москва: Просвещение, 2011. – 659 с.
- 64.Попиченко С. С. Розвиток теорії і практики дошкільного виховання в Україні / С. С. Попиченко. – Умань, 2018. – 206 с.
- 65.Пшеврацька О. В. Психолого-педагогічні засади організації морального дошкільного виховання в працях С. Ф. Русової – дошкільна педагогіка / О. В. Пшеврацька. – К.: 2017. – 185 с.
- 66.Русова С. Ф. Дошкільне виховання / С. Ф. Русова. – К.: Либідь, 2007. –190 с.
- 67.Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн. – Санкт-Петербург: Питер, 2018. – 512 с
- 68.Роджерс К. Р. Становление человека / Карл Рэнсом Роджерс. – Москва: Издательская группа «Прогресс», 2014. – 480 с.
- 69.Свадковский И. Ф. Нравственное воспитание / И. Ф. Свадковский. – М.: Педагогика, 2017. – 144 с.
- 70.Стельмахович М. Г. Українська народна педагогіка / М. Г. Стельмахович. – К.: ІЗМН, 2015. – 232 с
- 71.Степанов О. М. Психологічна енциклопедія / О. М. Степанов. – К.: Академвидав, 2016. – 424 с.
- 72.Тоцька Т. П. Виховна сила слова у творах В. Сухомлинського / Т. П. Тоцька // Дошкільне виховання. – 2013. – № 11. – С. 15–16.
- 73.Харламов И. Ф. Педагогика: учебное пособие / И. Ф. Харламов. – Издание 4-е, переработанное и дополненное. – Москва: Гардарика, 2017. – 519 с.
- 74.Хінціцька Т. М. Скажімо «Ні» негідним вчинкам / Т. М. Хінціцька // Дошкільне виховання. – 2016. – № 5. – С. 25–27.
- 75.Улюкаєва І. Г. Історія суспільного дошкільного виховання в Україні / І. Г. Улюкаєва – Донецьк: ЛАНДОН, 2017. – 238 с.

76. Усач Т. В. Моральне виховання дошкільнят через літературну спадщину В. О. Сухомлинського / Тетяна Володимирівна Усач [Електронний ресурс] / Офіційний сайт. Режим доступу: <https://vseosvita.ua/library/moralne-vihovanna-doskilnat-cerez-literaturnu-spadsinu-vsuhomlinskogo-67646.html>
77. Фасолько Т. С. Виховання відповідальної поведінки у дітей старшого дошкільного віку / Т. С. Фасолько. – К., 2010. – 18 с.
78. Фіцула М. М. Педагогіка: навч. посіб. для студентів вищих педагогічних закладів освіти / М. М. Фіцула. – К.: Академвидав, 2013. – 528 с.
79. Фурманова І. В. Люби свою родину – вона в тебе єдина / І. В. Фурманова // Дошкільне виховання. – 2016. – № 6. – С. 25–27.
80. Чижевський Д. І. Філософія Г. С. Сковороди / Д. І. Чижевський. – Харків, 2008. – 272 с.
81. Шинкарук В. І. Філософський словник / В. І. Шинкарук. – К.: Голов. УРЕ, 2016. – 800 с.
82. Щербань П. М. Прикладна педагогіка / П. М. Щербань. – К.: Вища школа, 2016. – 216 с.
83. Mayer J. D., Caruso D., Salovey P. Emotional intelligence meets traditional standards for an intelligence // *Intelligence*. 2009. V. 27. P. 267–298
84. Narvaez D. Integrative ethical education / D. Narvaez // *Handbook of moral development* // eds. M. Killen, J. Smetana. – New York : Mahwah – L. Erlbaum, 2005. – P. 703–733.
85. Rochat Ph. Five levels of self-awareness as they unfold early in life [Electronic resource] / Philippe Rochat // *Consciousness and Cognition*. 2003. – Vol. 12. – P. 717–731. Access mode: <http://www.psychology.emory.edu/cognition/rochat/Rochat5levels.pdf>

ДОДАТКИ

Додаток А

Тест для визначення рівня моральної ідентифікації дошкільнят

«Знайди схожість»

Мета: визначити рівень моральної ідентифікації дітей.

Вікова категорія: діти від 4-ох років.

Форма організації: індивідуальне дослідження.

Інструкція до тексту:

Дітям пропонують розглянути картинку з трьома персонажами (для хлопчиків – Так, Тік, Тук; для дівчаток – Ла, Лі, Лу), про яких потім читають розповіді. Важливо, щоб імена були вигаданими і не викликали асоціацій з реальними дітьми.

Текстовий матеріал:

Жили собі троє хлопчиків – Так, Тік, Тук (або троє дівчаток – Ла, Лі, Лу). Вони, як і всі діти, люблять гратися, але поведуться по-різному.

Так був веселим і добрим, завжди ділився своїми іграшками, пробачав кривдникам і намагався всіх здружити.

Тік поведився не завжди однаково, він часом давав іншим своїм іграшки, а деколи ховав їх, пробачав, коли в нього просили вибачення, але наполягав, щоб того, хто його скривдив, обов'язково покарали, аби більше так не робив.

Тук поведився не так: він міг образити друзів, рідко був привітним, намагався помститися, якщо хтось чинив з ним не добре.

Запитання для дітей:

1. Як ти поводишся, коли граєшся з дітьми – як Так (Ла), Тік (Лі), чи Тук (Лу)?
2. Який(а) хлопчик (дівчинка) поводить себе гідно? На кого ти хотів(ла) би бути схожим(ою)?

Якщо дитина відповідає на обидва запитання однаково або, щоб показати себе в кращому світлі перед дорослими, обирає першого з описаних персонажів. Необхідно скористатися додатковими запитаннями проблемного характеру:

1. Можливо, все-таки не слід одразу пробачити, а варто дочекатися, коли у тебе просять вибачення, адже повинен кривдник усвідомити свою провину?
2. А що, коли зовсім не прощати тих, хто заподіяв шкоду, і зробити їм щонебудь погане, аби вони також відчули себе скривдженими й зрозуміли, як це неприємно?

Аналіз результатів:

Відповіді дітей фіксують у таблиці цифрами 1, 2, 3, які позначають кількість набраних балів.

Бланк оформлення результатів

Ім'я дитини	№ запитання	Так / Ла	Тік / Лі	Тук / Лу	Сума балів	Рівень
	1					
	2					

Якщо дитина обрала першого персонажа (Така, Ла), вона отримує 3 бали, якщо другого (Тіка, Лі) – 2, коли третього (Тука, Лу) – 1 бал. Сума балів показує рівень обізнаності дошкільника з нормами моральної поведінки, що проявляється у його моральних судженнях, готовності / неготовності пробачити образу і бажанні поводитися морально.

Рівні моральної ідентифікації:

- 6 балів – високий (достатньо актуалізований);
- 5 балів – помірний (помірно актуалізований);
- 4 бали – середній (накопичувальний);
- 3 бали – низький (не актуалізований);
- 2 бали – недостатній (потенційний).

Результати діагностичної методики «Знайди схожість»

Ім'я дитини	№ запитання	Так / Ла	Тік / Лі	Тук / Лу	Сума балів	Рівень
Архіпов Дмитро	1		2		4	середній (накопичувальний)
	2		2			
Бабич Вадим	1			1	3	низький (не актуалізований)
	2		2			
Блощаневич Артем	1	3			6	високий (достатньо актуалізований)
	2	3				
Бондар Кастянтин	1		2		4	середній (накопичувальний)
	2		2			
Бриж Дмитро	1	3			6	високий (достатньо актуалізований)
	2	3				
Васькевич Яна	1		2		5	помірний (помірно актуалізований)
	2	3				
Гусєва Кароліна	1		2		5	помірний (помірно актуалізований)
	2	3				
Гришичкіна Марія	1		2		5	помірний (помірно актуалізований)
	2	3				
Зубарева Марина	1	3			6	високий (достатньо актуалізований)
	2	3				
Коток Іван	1	3			6	високий (достатньо актуалізований)
	2	3				
Коваленко Олександр	1			1	3	низький (не актуалізований)
	2		2			
Каприця Карина	1		2		5	помірний (помірно актуалізований)
	2	3				
Місків Наталія	1	3			6	високий (достатньо актуалізований)
	2	3				
Михайлов Федір	1			1	3	низький (не актуалізований)
	2		2			
Мостова Марія	1	3			6	високий (достатньо актуалізований)
	2	3				
Романов- Сорока Іван	1		2		4	середній (накопичувальний)
	2		2			

Руденко Олександра	1		2		4	середній (накопичувальний)
	2		2			
Скрипниченко Неллі	1		2		5	помірний (помірно актуалізований)
	2	3				
Хриснінченко Софія	1	3			6	високий (достатньо актуалізований)
	2	3				
Чміленко Іван	1		2		4	середній (накопичувальний)
	2		2			
Шаманський Артем	1		2		5	помірний (помірно актуалізований)
	2	3				

Анкета з елементами кейс-методу**«Простягни руку допомоги»**

Мета: визначити рівень моральної чутливості дітей, прояву ними співчуття до інших малят на основі висловлених моральних міркувань.

Вікова категорія: діти від 4-ох років.

Форма організації: індивідуальне дослідження у три етапи.

Етапи дослідження:

4. Вивчення особливостей сприйняття і розуміння емоційного стану дитини за зображеннями на картині.
5. Дослідження проявів співпереживання в ситуаціях прогнозування власної поведінки (індивідуальна бесіда за запропонованими ситуаціями).
6. Фіксування проявів емпатії у створеній ситуації («коробка пожертвувань»).

Інструкція до тексту

Напередодні з дітьми проводиться гра-вікторина, за участь у якій вони отримують по дві іменні наклейки. При чому увага фіксується на тому, що ці наклейки їм дали за перемогу, що діти вибороли їх у інших гравців.

Наступного дня учасникам дослідження пропонують розглянути зображення незнайомих дітей на картинках. Доречно використати репродукції картин «Заплакані діти» італійського художника Джованні Браголін.

Тестовий матеріал

Показуючи зображення дітей, які видаються чимось засмученими або скривдженими (запропоновані репродукції), з дошкільнятами проводять коротку бесіду.

Запитання до дітей

- Яких дітей ми бачимо на картині? Чи радісні вони?
- Чим можна зарадити в такій ситуації?
- Чи варто чимось поділитися (подарувати щось), аби засмучені діти стали веселішими?

Потім вихованцям пропонують віддати цим дітям свої наклейки: «У нас є коробка пожертвувань, і ми можемо покласти туди будь-яку кількість наших фішок-наклейок для засмучених дітей. Вони будуть раді отримати такі подарунки. Чи хочемо ми допомогти таким дітям, щоб їхній настрій поліпшився і вони не плакали?». Після таких слів наголошують на іншій думці: «Ви не повинні віддавати обидві свої наклейки, якщо не хочете. Це ваші власні наклейки, ви їх отримали за те, що перемогли в грі».

Після цього вихователь виходить з кімнати, нібито у справах.

Ускладнення: старшим дошкільнятам картинки не показують, а роблять словесне повідомлення: «Часто трапляється, що діти, які живуть не поряд з нами, потрапляють у якусь неприємну пригоду. Вони засмучуються, іноді навіть плачуть. Я відчуваю жалість до таких дітей, хочеться їм хоч чимось допомогти».

Запитання до дітей

- Чи траплялося вам помічати, що хтось потребує співчуття і допомоги?
- Чи часто вам доводилося допомагати у таких випадках? Як саме ви це робили?
- Що ви відчували, коли якимось чином утішали того, хто потребував підтримки і турботи?

Аналіз результатів

1. Спрямованість дії

- 3 бали – дитина віддає обидві наклейки, бо прагне, щоб й інші діти були веселими;
- 2 бали – дитина віддає одну з двох наклейок (ділить порівну між собою і тими, кого хоче втішити);
- 1 бал – дитина не бажає поділитися своїми наклейками, бо «вони її, отримані за чесну перемогу в грі»;
- 0 балів – дитина відмовляється від будь-яких дій.

2. Визначення емоційної значущості

- 3 бали – дитина визначає свій настрій як радісний від того, що подарувала свої наклейки;
- 2 бали – відчувається добре, коли надає допомогу іншим;
- 1 бал – стверджує, що скривджені потребують співчуття, але тільки на словах;
- 0 балів – дитина не проявляє співчуття до інших.

Рівні прояву співчуття

- 6 балів – високий (достатньо актуалізований);
- 5 балів – помірний (помірно актуалізований);
- 3-4 бали – середній (накопичувальний);
- 2 бали – низький (не актуалізований);
- 0-1 бал – недостатній (потенційний).

Результати діагностичної методики «Простягни руку допомоги»

Ім'я дитини	Спрямованість дії	Емоційна значущість	Сума балів	Рівень
Архіпов Дмитро	2	2	4	середній (накопичувальний)
Бабич Вадим	1	1	2	низький (не актуалізований)
Блощаневич Артем	3	2	5	помірний (помірно актуалізований)
Бондар Кастянтин	1	1	2	низький (не актуалізований)
Бриж Дмитро	3	2	5	помірний (помірно актуалізований)
Васькевич Яна	3	2	5	помірний (помірно актуалізований)
Гусєва Кароліна	3	2	5	помірний (помірно актуалізований)
Гришичкіна Марія	3	3	6	високий (достатньо актуалізований)
Зубарева Марина	3	2	5	помірний (помірно актуалізований)
Коток Іван	3	3	6	високий (достатньо актуалізований)
Коваленко Олександр	2	2	4	середній (накопичувальний)
Каприця Карина	2	2	4	середній (накопичувальний)
Місків Наталія	2	2	4	середній (накопичувальний)
Михайлов Федір	2	2	4	середній (накопичувальний)
Мостова Марія	1	1	2	низький (не актуалізований)

Романов- Сорока Іван	2	2	4	середній (накопичувальний)
Руденко Олександра	3	2	5	помірний (помірно актуалізований)
Скрипниченко Неллі	2	2	4	середній (накопичувальний)
Хриснінченко Софія	1	1	2	низький (не актуалізований)
Чміленко Іван	2	2	4	середній (накопичувальний)
Шаманський Артем	3	2	5	помірний (помірно актуалізований)

Метод «Бесіда»

Мета: визначити рівень розвитку морального оцінювання в дошкільників.

Вікова категорія: діти від 4-ох років.

Форма організації: індивідуальне дослідження.

1. Ти знаєш добру (злу) людину? Яка вона?
2. Що таке вчинити добре (погано)?
3. Ти робиш добрі вчинки? Які?
4. Як відрізнити добру людину від злої?
5. Який твій друг: добрий чи злий? Чому?
6. Турбуватися про іншу людину – це добре чи погано?
7. Що означає бути неуважним до іншої людини?
8. Як можна турбуватися про іншу людину?
9. Хто турбується про тебе? Хто до тебе ставиться неуважно?
10. Про кого турбуєшся ти? Як?
11. Тебе хто-небудь обдурював? Хто і як? Чи зробив він добре?
12. Ти часто говориш неправду? Це погано чи добре?
13. Яка людина скромна ?
14. Ти знаєш хвалькуватих людей? Вони тобі подобаються? Чому?
15. Ти скромний чи хвалькуватий? Чому?
16. Чим хвалився останній раз хто-небудь з твоїх друзів? Він добре чи погано вчинив?
17. Із ким би ти хотів товаришувати: з хвалькуватим чи скромним хлопчиком (дівчинкою)?

Критерії оцінювання:

- 3б. – дає постійно оцінку моральним аспектам поведінки інших людей. Дошкільник володіє критеріями оцінювання, а її характер об'єктивний;

- 2б. – епізодично дає оцінку моральним аспектам поведінки інших. Володіє критеріями оцінювання, проте оцінка нестійка і часто має невизначений характер;
- 1б. – дошкільник епізодично дає оцінку моральних аспектів поведінки інших. Він не володіє критеріями оцінювання, а характер його оцінки моральних аспектів поведінки інших часто невизначений і необ'єктивний;
- 0б. – дошкільник ніколи не дає оцінки власну поведінку і поведінку інших. Не володіє критеріями оцінювання моральної поведінки., а на оцінку інших власної поведінки, або не реагує взагалі, або з агресією.

Результати діагностичної методики «Бесіда»

Ім'я дитини	Бали	Рівень
Архіпов Дмитро	1	низький
Бабич Вадим	1	низький
Блощаневич Артем	2	середній
Бондар Кастянтин	1	низький
Бриж Дмитро	2	середній
Васькевич Яна	2	середній
Гусєва Кароліна	3	високий
Гришичкіна Марія	3	високий
Зубарева Марина	2	середній
Коток Іван	3	високий
Коваленко Олександр	1	низький
Каприця Карина	1	низький
Місків Наталія	3	високий
Михайлов Федір	1	низький
Мостова Марія	2	середній
Романов-Сорока Іван	2	середній
Руденко Олександра	2	середній
Скрипниченко Неллі	3	високий
Хриснінченко Софія	3	високий
Чміленко Іван	2	середній
Шаманський Артем	3	високий

Формування в дошкільників уявлень про моральну поведінку

Тема: «Котик та Півник»

Мета:

- формувати моральні уявлення на прикладі аналізу конкретних ситуацій і вчинків казкових героїв;
- розвивати у дітей вміння морально аналізувати власні та чужі вчинки не орієнтуючись на зовнішні чинники, розвивати уміння слухати і розуміти послідовність дій, робити висновки, розвивати уяву, мислення.

Обладнання: чарівна паличка, казка «Котик та Півник», мультфільм «Котик та Півник», маска-лисички, котика і півника.

Хід заняття

I. Організаційний момент

- Кожен новий день треба починати гарним настроєм. А щоб настрої був хорошим, веселим, давайте станемо в коло, візьмемося за руки, закриємо очі, і передамо один одному, ту іскорку тепла і любові, що живе в нашому серці.
- Відчуйте, як по наших руках, з долоньки в долоньку, переходить доброта.

1. Гра «Чарівна паличка»

- Діти, візьміть ось цю «чарівну паличку», доторкніться один до одного нею, і вона нас з вами перенесе у чарівний світ казок.

II. Основна частина

1. Слухання казки «Котик та півник»

- Уважно послушайте казку, після чого я вам задам запитання!

Аналіз казки:

- Як називається казка? (Котик та півник)
- Про що ви думали, коли слухали казку?
- Як ви можете пояснити поведінку кожного з героїв казки? Дайте оцінку.
- Чи можете порівняти свою поведінку з поведінкою когось з героїв казки?

— Уявіть собі, що ви Котик (Півник). Що правильно (не правильно) ви робили?

— Чого навчила ця казка?(бути слухняними, бути хорошими друзями)

2. Перегляд мультфільму «Котик та Півник»

3. Співставлення тексту казки і мультфільму

— Які розбіжності в тексті казки і в мультфільмі ви побачили?

— Що більше сподобалось казка чи мультфільм? Чому?

— Що дає перегляд мультфільму після прочитання казки?

— Чи можна обмежитись тільки переглядом мультфільму, адже це набагато легше?

4. Гра-драматизація за казкою

Діти розігрують казку, використовуючи маски півника, котика, лисички.

— Вам потрібно по-черзі брати роль одного з героїв казки, а потім дати їм оцінку як моральних чи аморальних.

— Чи хороша Лисичка? Яка вона? Виберіть якості, які притаманні Лисичці?

Добра, чесна, милосердна, ласкава

Хитра, хижка, підступна, улеслива, винахідлива

— Який вчинок зробив півник? А який Котик?

— Вам потрібно продовжити речення: Котик та півник – позитивні персонажі, а лисичка – ... (негативний персонаж)

III. Підсумки заняття

Чітко повторюється послідовність того, що відбувалося на занятті, дітей відзначають за заслуги, підкреслюється важливість набутого досвіду, обговорюються конкретні ситуації реального життя, в яких діти можуть використовувати новий досвід.

— Діти, візьміть «чарівну паличку», доторкніться один до одного нею, і ми з вами попрощаємося з казкою та її героями!

— До побачення, казка!

Формування в дошкільників уявлень про моральну поведінку

Тема: «Твори добро»

Мета:

- ознайомити дітей з оповіданням В. О. Сухомлинського, закріпити поняття добрий і поганий вчинок за допомогою картинок під час гри;
- розвивати вміння слухати і розуміти послідовність дій, робити висновки, розвивати уяву, мислення;
- виховувати у дітей повагу до людей, які творять добро на землі, викликати бажання наслідувати їх та самим робити добрі справи.

Попередня робота: читання творів В. О. Сухомлинського

Обладнання: медіа-картинка із зображенням котика, загадка про котика, казка «Покинуте кошеня», медіа-картинки із зображенням добрих і поганих вчинків, карточки із зображенням сонечка і хмаринки.

Хід заняття

I. Організаційний момент

1. Відгадування загадки

— Діти відгадайте загадку

Хто з хвостиком і вушками?

У кого лапки з подушками?

Як ступа ніхто не чує,

Тихо крадучись полює,

І маленькі сірі мишки

Утікають геть від .....(котики)

Показ картинки із зображенням котика

II. Основна частина

1. Читання оповідання

— Послухайте оповідання В. О. Сухомлинського «Покинуте кошеня»

2. Бесіда за змістом казки

- Що вас зацікавило у творі? (відповіді дітей)
- Які події описані в казці? (відповіді дітей)
- Як називалася казочка? (Покинуте кошеня)
- Хто її написав?(Сухомлинський)
- Чому кошеня опинилося на дорозі? (хтось його виніс на вулицю)
- Чому кошеня нявчало?(тому що хотіло додому)
- Як люди ставилися до кошеняти?(хто сумно хитав головою, хто сміявся. хто жалів)
- Який стан був у кошеняти, коли настав вечір?(йому було страшно)
- Хто допоміг кошеняті?(Наталочка)
- Що зробила Наталочка? (вона не сказала ні слова, а взяла кошеня й понесла додому)
- Які слова скажемо про Наталочку?(добра, співчутлива)
- Яку подяку отримала Наталочка від кошеняти?(пригорнулося кошенятко до дівчинки та замуркотіло)
- Як ви вважаєте, у Наталочки добре серце? Чому?(відповіді дітей)

3. З'ясування ідеї твору. Виведення морального правила

- Чого вчить ця казка?(відповіді дітей)
- Діти, я вірю, що у вас всіх серце добре і ви робите тільки хороші та гарні справи.
- Я впевнена, що ви зрозуміли, які справи бувають добрими та зможете їх відрізнити від поганих. І ще вірю, що ваші сердечка сповнені доброти.

III. Заключна частина

1. Дидактична гра «Добре чи погано»

- А зараз пограємо в гру: «Добре чи погано»
- Я буду вам показувати картинки із зображення добрих і поганих вчинків, якщо добрий, то ви покажете сонечко, а якщо поганий – хмаринку, і пояснюйте чому це так.

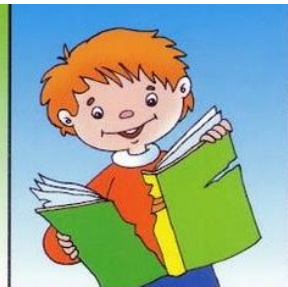
2. Заклучна бесіда

— Діти, заняття закінчується.

— Скажіть, яку казочку ви сьогодні слухали?

— А хто її написав?

— То, що ми пообіцяємо: будемо робити погані справи, чи добрі?

Анкета для батьків

Перед тим ніж відповісти, уважно ознайомтесь зі змістом питання. Обведіть кружечком той варіант відповіді, який співпадає з Вашим, а можливо, у Вас є свій варіант, то допишіть.

Анкета є анонімною.

1. Як ставиться Ваша дитина до відвідування дитячого садка?
  - А) любить відвідувати садочок;
  - Б) не любить;
  - В) інколи виникає бажання йти в садок.
2. Які в малюка стосунки з іншими дітьми? Чи є труднощі, які?
  - А) так _____
_____
  - Б) ні;
  - В) інколи.
3. Основні види ігор, занять удома.
  - А) любить гратися в комп'ютерні ігри;
  - Б) гра – основна діяльність дитини;
  - В) інколи бавиться, а решта часу займає перегляд мультфільмів і комп'ютер.
4. Чи приймаєте Ви участь в іграх дитини дома, в яких, як часто?
  - А) так _____
_____
  - Б) ні;
  - В) інколи.
5. Чи всі члени вашої сім'ї підтримують Ваші методи виховання?
  - А) так, виникають;
  - Б) так підтримують, навіть, якщо не згодні;
  - В) ні, кожен виховує по-своєму.
6. Основні джерела інформації по вихованню дітей? (тільки 1 відповідь)

- А) Газети і журнали для батьків;
  - Б) Інформація з Інтернет;
  - В) Спеціалізовані книги;
  - Г) Слухаємо (дивимося) передачі по радіо і телебаченню;
  - Д) На основі рекомендацій педагогів дошкільної установи;
  - Е) Використовуємо життєвий досвід;
  - Є) Інше _____
-

7. Методи сімейного виховання (тільки 1 відповідь)

- А) Переконання (пояснення, порада);
  - Б) Заохочення (похвала, подарунки, обіцянки);
  - В) Спільна практична діяльність (спільна праця, відпочинок);
  - Г) Примус (покарання, позбавлення задоволень);
  - Д) Інше _____
-

8. Чи дотримується дитина правил поведінки в грі?

- А) так;
- Б) ні;
- В) інколи.

9. Чи часто до вашої дитини приходять в гості її друзі?

- А) так;
- Б) ні;
- В) інколи.

10. Як часто ви з дитиною ходите куди-небудь? Куди?

- А) так _____
- Б) ні;
- В) інколи.

11. Які іграшки любить, хто їх прибирає?

- А) ви, чи хтось з дорослих;
- Б) стараюсь пояснити, що кожен відповідає за свої речі;

В) інколи дитина, а інколи хтось з дорослих.

12. Чи ви караєте дитину?

А) так;

Б) ні;

В) інколи.

13. Чи прийнято у Вас в сім'ї показувати свою любов до дитини (гладити, обнімати, цілувати)?

А) Так, часто;

Б) Так, не часто, тільки як нагорода за щось зроблене, за хороший вчинок, або коли необхідно пожаліти, задобрити;

В) Ні, у нас в сім'ї так не прийнято;

Г) Ні, не хочемо балувати дитину.

14. Коли у вас поганий настрій, як відображається це на спілкуванні з дитиною?

А) Ніяк не відображається, при дитині я стараюсь посміхатися і веселитися;

Б) Вибираю тихі, спокійні ігри, читаємо;

В) Стараюсь віддалитися від дитини, щоб випадково не образити її;

Г) Стаю більш збуджена, можу за найменшу провину насварити;

Д) Часто зганяю весь негатив на дитину, можу накричати, вдарити.

15. Чи виконуєте ви обіцянки, які дали дитині?

А) Обов'язково стараюсь виконати любі обіцянки;

Б) Виконую лише важливі (обіцянки які дано під час вмовлянь одягнутися, поприбирати іграшки можуть бути не виконані);

В) Виконую лише ті, які дитина пам'ятає;

Г) Важко відповісти.

16. Яка міра покарання найдієвіша? (можливі кілька варіантів відповідей)

А) Можу не сильно вдарити;

Б) Ставлю дитину в куток;

В) Закриваю в іншій кімнаті, ізолюю від себе та інших;

Г) Позбавляю задоволень (цукерки, іграшки);

Д) Позбавляю своєї уваги, ігнорую дитину;

Е) Сварюся і кричу; Е) Погрожую віддати Бабі-язі, міліціонеру, відвести в садик тощо;

Є) Інше _____

Ж) Не наказую;

З) Основний

(найчастіше) _____

17. Чи з задоволенням Ваша дитина йде до дошкільної установи?

А) так;

Б) ні;

В) інколи.

18. Що її найбільше вабить:

А) дружба з ровесниками;

Б) любов до вихователів;

В) ігрова діяльність, навчання.

19. Що означає для Вас поняття «моральна поведінка дитини»? _____

_____

_____

20. Чи застосовуєте заохочення за виконання моральних форм поведінки?

А) так;

Б) ні;

В) інколи.

21. Чи завжди Ви дотримуєте слова, якщо пообіцяли щось купити чи допомогти дитині?

А) так;

Б) ні, не завжди;

В) іноді не дотримую;

Г) майже завжди дотримую.

22. Чи завжди Ви справедливі в оцінюванні поведінки Вашої дитини?

- А) так;
- Б) ні, не завжди;
- В) майже завжди.

23. Чи пам'ятає дитина без Вашої підказки, що необхідно вітатись, дякувати, мити руки тощо, виконувати моральні форми поведінки?

- А) так;
- Б) ні, не завжди;
- В) майже завжди.

24. Якою, на Вашу думку, є Ваша дитина?

- А) завжди слухняною;
- Б) майже завжди слухняною;
- В) я не знаю, інші кажуть, що слухняна;
- Г) не дуже слухняною;
- Д) завжди не слухняна.

25. Опишіть, якою Ви хотіли бачити свою дитину у житті

---

26. Ваш вік _____

Вік дитини _____

Сімейний стан: батько; матір; інший член сім'ї _____

Кількість дітей у сім'ї _____

Дякуємо за допомогу!